

УНИВЕРЗИТЕТ УНИОН „НИКОЛА ТЕСЛА”

Факултет за градитељски менаџмент

Студијски програм: Менаџмент одрживог развоја

мастер арх. Миловановић Милош

**УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ ГРАДСКИХ
ОБАЛА У БЕОГРАДУ КРОЗ ИСТРАЖИВАЊЕ
МИТОЛОГИЈЕ КАО ПОКРЕТАЧА КРЕАТИВНЕ
ЕКОНОМИЈЕ**

Докторска дисертација

Београд, 2016. године

UNIVERSITY UNION “NIKOLA TESLA”

Faculty of Construction Management

Management of Sustainable Development

Milovanović Miloš, M. arch.

URBAN PLANNING OF BELGRADE WATERFRONTS WITH
MYTHOLOGY AS A DRIVER OF CREATIVE ECONOMY

Doctoral thesis

Belgrade, 2016

Чланови комисије:

Проф. др Славко Божиловић, професор емеритус, председник комисије,
Универзитет Унион „Никола Тесла”, Факултет за градитељски менаџмент,

др Драгана Василски, ванр. проф., ментор и члан комисије,
Универзитет Унион „Никола Тесла”, Факултет за градитељски менаџмент,

Проф. др Горан Петковић, ред. проф., члан комисије,
Економски факултет Универзитета у Београду.

Датум одбране:

Урбанистичко планирање градских обала у Београду кроз истраживање митологије као покретача креативне економије

Резиме

У постиндустријској, „новој” економији, креативне индустрије попримају све већи значај, који се највише огледа у томе што вештине и модели пословања, који се развијају под њиховим окриљем, имају утицај и повећавају квалитет у осталим аспектима економије, технологије и културе. У контексту урбаног развоја, градови и рурална насеља широм света препознају нови ресурс и економски потенцијал – своје становнике. Иако су они, а посебно креативне индивидуе, били највећи покретачи развоја градова кроз историју, попут Перикла или породице Медичи, тек последњих деценија се помиње људска креативност као један од важнијих ресурса за развој насеља. Питање је које становнике градови препознају као ресурс. Наиме, у процесу центрификације, креативна класа која преузима оронуте центре градова не доприноси увек побољшању живота становника који ту већ живе.

У раду се истражује могући утицај митологије на урбанистичко планирање. Концепти креативних градова се примењују широко у светској пракси, али копирањем модела успешних ревитализација градских четврти из различитих урбаних контекста ризикује се стварање безличних градских целина. Негативни ефекти ове праксе остављају последице које се тешко исправљају. Због тога је поступак анализе локације изузетно важан у процесу планирања и потребно је његово преиспитивање ради препознавања неискоришћених ресурса. Митологија у урбаном окружењу отвара нове потенцијале због могућности повезивања градитељског наслеђа, прозних и наративних форми наслеђа, историјског контекста и друштвених односа.

Културни ресурси су интегрисани у људске вештине и таленте. Они нису били само „ствари” попут грађевина већ и симболи, догађаји, као и уникатна палета локалних производа у занатима, производњи и услугама; у томе се препознаје потенцијал већ присутног становништва на локацијама које су подвргнуте променама. Центрификација постаје регуларан процес у развоју запуштених делова града, али се понекад погрешно тумачи као нова градња и

нови низ услуга које нису повезане са историјом локације и постојећим становништвом. Досељавање креативне класе и успон креативних индустрија не значе само запуштање старог наслеђа и стварање новог, страног садржаја. Улога креативних индустрија у оживљавању локације подразумева урбану регенерацију кроз нову интерпретацију изграђеног наслеђа. Постојећи потенцијали локације су кључни ресурси за оживљавање и укључују духовно и материјално наслеђе, међу којима је и митологија, чији је значај често превиђен. Она је извор инспирације и може да послужи као скелет преко кога се интерпретира затечено градитељско наслеђе. Хипотеза да је митологија покретач креативне економије и да може да има значајну улогу у урбанистичком планирању, приказаће се у даљем тексту кроз преиспитивање значаја митологије у савременом планирању на примеру Београда, а посебно Савамале.

У Београду је процес развоја креативне економије успорен у односу на већи део Европе, највише као последица транзиције друштва после промене власти 2000. године, која је довела и до слабљења економске активности и мања унутрашњих миграција у друштву. С обзиром на то да су градске власти покренуле велике промене у урбаној структури и саобраћајној матрици Београда, поставља се питање какав ће утицај ти пројекти имати на процесе миграције становништва, али и генерисање будућих прихода и запошљавање. Започети су пројекти попут нове железничке и аутобуске станице, Прокоп и Блок 42, али и приватних пројеката попут *Central Garden* и „Београда на води”, који је у фокусу јавности због кршења регулација урбанистичког планирања. Локација овог пројекта је Савамала, изолована четврт у непосредној близини центра Београда, на обали Саве. Овај пројекат би требало да економски оживи Савамалу, али детаљи пројектовања и концепта развоја локације не показују начин на који ће се то десити, сем тврдње да се „град отвара према реци”.

Пре изградње мостова преко Саве, становништво се свакодневно користило речним транспортом како би прешло из Савамале у Земун, на другој обали, и обрнуто. Транспорт робе је, такође, зависио од речних путева. Са развојем инфраструктуре, ови токови су данас запостављени због јасне економске добити и брзине комуникације бољих рута. Запуштене везе се не могу копирати иако су век раније били жива транспортна линија за људе и економска добра, али

оне могу да се реинтерпретирају у савременом урбанистичком планирању. У Савамали постоје многи елементи градитељског наслеђа који упућују на динамичан живот овог дела града у прошлости. Остаци кранова, платформи, магацина и осталог индустријског наслеђа, стоје као незванични споменици том периоду. Ови девастирани физички трагови веза обале и реке нису једини на локацији. Систем подземних тунела и пећина испод њих који већином немају јасну намену у животу овог дела града, још један су неискоришћен потенцијал локације. Митологија река и вода може имати битан утицај у развоју обале Савамале, с обзиром на то да концепт креативних градова охрабрује истраживање историјских и културних слојева локације за које је митологија дубоко везана. Рад је структуриран кроз упознавање са тренутним правцима развоја Београда, затим ће се размотрити улога митологије река кроз историју развоја насеља, а потом и у савременом друштву и њено место у концепту развоја креативних градова. Након тога ће се у студији случаја Савамале размотрити могућности примене материјалних и нематеријалних митолошких структура које су део културног наслеђа локације. Ово ће допринети хипотези кроз коју ће се сагледати могући правци инкорпорирања митологије у урбаном планирању речних фронта у оквиру градског језгра.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: креативна економија, митологија, речне обале, културно наслеђе, анализа локације

ДОКТОРАТ ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА

ОБЛАСТ: УРБАНИЗАМ, МЕНАџМЕНТ И БИЗНИС

УДК БРОЈ:

Urban planning of Belgrade waterfronts with mythology as a driver of creative economy

Summary

Creative industries are gaining in importance in the 'post-industrial', 'new' economy, which is mostly reflected in the fact that business skills and models developed under their wing impact and increase quality in other aspects of economy, technology, and culture. In urban development context, cities and rural settlements around the world recognize a new resource and economic potential – their inhabitants. Although inhabitants, and especially creative individuals, were the biggest drivers of towns' development through history, such as Pericles or the Medici family, it is only in the past few decades that human creativity is mentioned as one of the important resources for settlements' development. The question is which inhabitants are recognized as resources by the cities? Namely, in gentrification process, the creative class that is overtaking the decaying city centres does not always improve the lives of the people who already live there; more precisely, modern urban pioneers are the creative class that subjects the working class of today.

The paper explores the possible impact of mythology on urban planning within the framework of creative economy. The concepts of creative cities are widely applied worldwide, but by copying successful revitalization models from different urban neighbourhoods emerges the risk of creating featureless city landscapes. The negative effects of this practice leave serious consequences that are hard to correct. Therefore the site analysis procedure is extremely important in planning process, so it must be re-evaluated over and over again in order to recognize the unused resources. Mythology in the urban environment creates new potentials due to the possibilities of connecting of built heritage, the prose and narrative forms of heritage, historical context, and social relations. The construction of Belgrade Waterfront had begun, which represents the gate for opening up of the city towards the river, but the question arises will this preserve the cultural heritage of Savamala. The paper investigates the location's resources and the possibilities for implementation of the creative economy concept through these

resources, as well as the role they could have in riverfront revitalization. It also investigates if mythology offers new possibilities for planning because it has the potential to strengthen the local community.

The cultural resources are not just 'things' such as buildings and structures, but also symbols, events, as well as a unique palette of local products made in artisan shops, production, and services; this is precisely where the potential of the already present local inhabitants at the locations that are undergoing changes is recognized. Gentrification becomes a regular process in developing of dilapidated parts a town, but it is sometimes misinterpreted as new construction development and new array of services that are not connected to the location's history and the existing inhabitants. Settling in of creative class and creative industries does not mean simply abandoning of the old heritage and creating of new, foreign content. The role of creative industries in location revival means urban regeneration through new interpretation of the existing heritage. The existing potential of the location is the key resource for revival, and it includes both spiritual and material heritage, including mythology whose importance is often overlooked. Mythology is the source of inspiration and it can serve as a skeleton through which the existing built heritage is interpreted. In further text the hypothesis that mythology is a driver of creative economy and that it can have an important role in urban planning will be presented through investigating of the meanings of mythology in contemporary planning through the example of Belgrade, especially Savamala neighbourhood in Belgrade, Serbia.

The process of creative economy development in Belgrade has been decelerated comparing to most parts of Europe, mostly as the consequence of the transition process after the overthrow the government in 2000, which also lead to weakening of economic activity and lack of internal societal migrations. Considering the fact that the Belgrade authorities have initiated big changes in the city's urban structure and traffic matrix, the question arises how these will projects impact the population migration processes, but also generating of future incomes and employment. The projects such as new railway station Prokop and new Central Bus Terminal in Block 42 were commenced, as well as some privately financed projects, such as Central Garden and Belgrade Waterfront which is in the focus of public attention due to violation of urban planning laws and regulations. Savamala is the location for Belgrade Waterfront, an isolated

neighbourhood near the city's centre on the bank of the Sava River. This project should economically revive the Savamala neighbourhood, but the project details and location development concept do not exactly reveal in which way would this happen, save for the claim that 'the city is opening itself towards the river'.

In the past, Belgrade had always been closely connected to its rivers. Before the bridges over the Sava River were built, the people used river transportation on a daily basis to cross the river from Savamala and reach the town of Zemun at the opposite bank, and vice versa. Goods transportation also depended on the river routes. Since infrastructure is developing more and more, these routes are now neglected due to clear economic profit and faster communication through better routes. The neglected routes cannot be copied. Even though they were a busy transportation line for people and goods, they cannot be reinterpreted in contemporary urban planning. There are many elements of built heritage in Savamala that imply that this neighbourhood had a dynamic life-style in the past. Reminders of cranes, platforms, warehouses, and other industrial heritage still stand there as unofficial memorials to that period. These ruins are physical traces of the connection between the bank and the river, and they are not the only ones at the location. The system of underground tunnels and caves underneath these ruins, which in most cases have no clear purpose in the life of this neighbourhood, are one more unused potential of the Savamala location. The mythology of rivers and waters could significantly impact the development of Savamala bank, having in mind that the creative cities concept encourages research into historical and cultural layers of the locations that have a profound connection with mythology. The paper is structured first through getting to know the current directions of Belgrade development.. Next, the role of river mythology through the settlement's development history, and then also its place in modern society and in creative cities concept will be considered. Finally, the possibilities for implementation of material and nonmaterial mythological structures that are part of the location's cultural heritage will be investigated through the case study of Savamala. All of this will contribute the hypothesis through which the possible directions of incorporating mythology into urban planning of river fronts within the city's centre will be encompassed.

KEY WORDS: *creative economy, mythology, waterfront, cultural heritage, site analysis*

DOCTORATE OF SOCIAL SCIENCES

Area: URBANISM, MANAGEMENT AND BUSINESS

UDK No.

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Просторни развој београдских речних обала је тема која је у више наврата у протеклом веку окупирали домаћу стручну јавност и била један од битних фактора за усмеравање развоја града. Велике промене структуре становништва Београда из последње деценије прошлог века допринеле су враћању овог питања у фокус јавности, а скорашњи пројекти развоја обала отворили су пут ка новој анализи и сагледавању сврхе простора речних обала града. Ретко када се активирало учешће шире јавности у медијима као данас, са преиспитивањем будућег покретача развоја града. Иако је значајан број објеката градитељског наслеђа на рекама регистрован и заштићен, остало је питање успостављања компромиса између поборника очувања и новог развоја града.

Значајна подршка у остваривању истраживања и раду на тези је био др Славко Божиловић који је допринео и развоју теме. Увид у утицај креативних економија пружили су др Горан Петковић и др Небојша Јанићијевић кроз савете у погледу литературе и формулисања теме. Захвалност за ширење видика у погледу оквира задатка посвећујем др Ружици Богдановић, чији су предлози охрабрили ово истраживање и која је пружила подршку у анализи митолошких аспеката простора са многим коментарима и смерницама у раду. За иницијалну идеју теме рада захвалност дугујем др Ани Никезић која је годинама уназад прва инспирисала интересовање за градске обале и њихову улогу у граду као јавног простора. Катарина Ристић, Анђелка Ђукић, др Ирена Паровић, др Дејан Бељаковић и др Александар Милајић су пријатељи, стручњаци, колеге и познаваоци широког обима тема и често су и несвесно допринели и усмерили овај истраживачки подухват. Подршка и разумевање од стране породице заслужује посебну захвалност. На крају, као ментору и захвалном сараднику, велико хвала др Драгани Василски.

СКРАЋЕНИЦЕ:

CSID – Комисија одрживог развоја (Commission on Sustainable Development)

ESPD – Просторна перспектива европског развоја (European Spatial Perspective Development)

IUCN – Међународна унија за очување природних ресурса (International Union for Conservation of Natural Resources)

UN – Уједињене нације

UNCED – Конференција Уједињених нација о животној средини и развоју (United Nations Conference on Environment and Development)

WCED – Светска комисија за животну средину (World Commission on Environment and Development)

WCS – Светска стратегија очувања (World Conservation Strategy)

Списак слика

Слика бр. 1. Неискоришћени потенцијал креативних индустрија у периоду 2000–2012. (извор CISAC, International Confederation of Societies of Authors and Composers, <http://www.cisac.org/Newsroom/News-Releases/CISAC-Study-Highlights-the-Untapped-Potential-of-Creative-Industries-in-BRICS-Countries>, 26. 1. 2016)

Слике 2 и 3. Пресек и основа Атлантиде; изометрија Атлантиде (извор: Богдановић (1986:103:105))

Слике 4 и 5. Магијска симболика Атлантиде (извор: Богдановић, 1986:107:109)

Слике 6 и 7. Основе Атлантиде са елементима пројектовања (извор: Богдановић (1986:111:113))

Слика 8. Протест „(Не)Давимо Београд” 26. 4. 2015. (извор: М. Миловановић)

Слика 9. Дунавски коридор у оквиру Европске Стратегије за Дунав (извор: EU Strategy for the Danube Region <http://www.peopleandskills-danuberegion.eu/>, 26. 1. 2016)

Слика 10. Савамала (извор: <http://www.bing.com/maps/>)

Слика 11. Марина Дорћол (извор: <http://www.navodi.com/2014/09/>, 26. 1. 2016)

Слике 12, 13, 14. Земунски кеј и Гардош (извор: З. Миловановић)

Слика 15. Лука Београд и Ада Хуја (извор: З. Миловановић)

Слика 16. Подручје распрострања Винчанске културе (извор: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/60/Vin%C4%8Da_culture_locator_map.svg/250px-Vin%C4%8Da_culture_locator_map.svg.png)

Слика 17. Статуе речних симбола винчанске културе (извор: М. Радовановић)

Слике 18 и 19. Билбао пре и после ревитализације речних обала (извор: <http://designobserver.com/feature/does-bilbao-need-another-guggenheim/25978/>)

Слика 20. Визија развоја Гетеборга (извор: (Davies Yeang, 2008)

Слика 21. Визија развоја Гетеборга (извор: (Davies Yeang, 2008)

Слике 22, 23, 24, 25, 26, 27. Локације на Савамали у околини Бранковог моста (извор: М. Миловановић)

Слика 28. Стара царинарница (извор: М. Миловановић)

Слике 29, 30, 31, 32. Насеље радника Железница Србије на Савамали (извор: М. Миловановић)

Слике 33, 34. Централни јавни простор радничког насеља и граница насеља са пругом (извор: М. Миловановић)

Слика 35. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 33 (извор: В. Голубовић)

Слика 36. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 33 (извор: В. Голубовић)

Слика 37. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 39 (извор: В. Голубовић)

Слика 38. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 39 (извор: В. Голубовић)

Слика 39. Пресек и основа пећина у Карађорђевој улици бр. 3 (извор: В. Голубовић)

Слика 40. Пресек и основа пећина у Карађорђевој улици бр. 8 (извор: В. Голубовић)

Слика 41. Фокусне тачке карактеристичних амбијената Савамале (извор: М. Миловановић)

Слике 42, 43, 44. Награђено решење конкурса Бетон-хале Соа Фуцимота (извор: www.betonhala.com)

САДРЖАЈ

УВОД

1.1.	Уводне напомене о теми истраживања.....	1
	<i>1.1.1. Митологија у савременом контексту.....</i>	<i>1</i>
	<i>1.1.2. Културно наслеђе Београда.....</i>	<i>2</i>
1.2.	Проблем и предмет истраживања.....	2
1.3.	Циљеви и задаци истраживања.....	3
1.4.	Полазне хипотезе.....	4
1.5.	Научне методе истраживања.....	4
1.6.	Генерална структура докторске дисертације.....	5
1.7.	Научна оправданост дисертације, очекивани резултати и практична примена резултата.....	7

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

I ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

2. УЛОГА МИТОЛОГИЈЕ КАО ПОКРЕТАЧА РАЗВОЈА КРОЗ ПРИМЕНУ КОНЦЕПТА КРЕАТИВНИХ ГРАДОВА И КРЕАТИВНЕ ЕКОНОМИЈЕ

2.1.	Савремени процеси трансформације градова.....	8
	<i>2.1.1. Одрживи развој и његов значај у планирању.....</i>	<i>8</i>
	<i>2.1.2. Креативна економија и концепт креативних градова.....</i>	<i>11</i>
	<i>2.1.3. Центрифугација у контексту регенерације запуштених градских четврти.....</i>	<i>15</i>
2.2.	Митологија као културни ресурс у урбанистичком планирању.....	16
	<i>2.2.1. Дефиниција мита.....</i>	<i>16</i>
	<i>2.2.2. Значај митологије река и вода.....</i>	<i>17</i>
	<i>2.2.3. Значај митологије у урбанистичком планирању.....</i>	<i>21</i>
	<i>2.2.4. Примери митолошке интерпретације простора.....</i>	<i>27</i>

II КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ТЕОРИЈСКИХ ПОСТАВКИ И УРБАНИСТИЧКИХ РЕШЕЊА

3. УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ У СРБИЈИ

3.1.	Урбани развој Србије и Београда у XXI веку.....	33
-------------	--	-----------

3.1.1. Регионалне стратегије развоја.....	36
3.2. Београдске обале река.....	38
3.2.1. Савамала.....	40
3.2.2. Марина Дорћол.....	42
3.2.3. Земун.....	43
3.2.4. Лука Београд.....	45
3.2.5. Ада Хуја.....	47
3.2.6. Наслеђе на београдским рекама.....	48
4. ПРИМЕНА КОНЦЕПТА КРЕАТИВНОГ ГРАДА И ЗНАЧАЈ КРЕАТИВНЕ ЕКОНОМИЈЕ СА ОДРЕЂЕНИМ АСПЕКТИМА МИТОЛОГИЈЕ У СВЕТСКОЈ ПРАКСИ	
4.1. Примери трансформације приобаља из светске праксе.....	51
4.1.1. Билбао.....	51
4.1.2. Гетеборг.....	57
4.1.3. Центрификација Харлема.....	60
III ПРИМЕНА КОНЦЕПТА КРЕАТИВНОГ ГРАДА СА АСПЕКТА МИТОЛОГИЈЕ И ПРИКАЗ МОДЕЛА УРБАНИСТИЧКОГ РАЗВОЈА САВАМАЛЕ	
5. МИТОЛОГИЈА РЕКА	
5.1. Контекст градње под утицајем митологије.....	61
5.1.1. Поштовање контекста локације.....	61
5.1.2. Елементи анализе локације.....	63
5.2. Примена принципа креативног града под утицајем митологије на Савамали	
5.2.1. Анализа потенцијала и развојних могућности обале Савамале.....	65
5.2.2. Пећине и скривени симболи Савамале.....	72
5.2.3. Простор изнад Савамале.....	82
5.2.4. Примена принципа урбаног развоја Београдских обала у контексту митологије и креативног града.....	87
ЗАКЉУЧАК	
6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА, СМЕРНИЦЕ И ПРАВЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА	
6.1. Значај резултата са теоријског и практичног становишта.....	93
6.2. Верификација полазних хипотеза.....	94
6.3. Смернице за урбанистичко планирање београдских градских обала...95	

6.4. Правци даљих истраживања и могућности примене на друге градове у Србији.....	96
БИБЛИОГРАФИЈА.....	98
Студија 1.....	104
Студија 2.....	112
Студија 3.....	118
Биографија аутора.....	124
Изјава о ауторству.....	127
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада...	128
Изјава о коришћењу.....	129

УВОД

1.1. Уводне напомене о теми истраживања

Глобализација светског тржишта и убрзана урбанизација насеља у XXI веку покренуле су својеврсну трку метропола у привлачењу људи, новца и идеја. Најуспешнији градови у овом процесу препознају се као иновативни и као покретачи идеја и развоја. Негативна страна огледа се у томе што се тржишни успех често копира не би ли се поновио у другом граду. Због овога долази до одређене кризе идентитета, где метрополе почињу да све више личе једне на друге, и то не само у смислу градског пејзажа већ и културе.

1.1.1. Митологија у савременом контексту

Тема истраживања регенерације градских обала је актуелна у светској пракси у последње две деценије. Градови који у себи садрже индустријско наслеђе са бродоградилштима, магацинима и фабрикама на обалама, у постиндустријском развоју фокусирају се на активирање тих зона као погодних за рекреацију, становање и културу. У плановима регенерација ових четврти је, такође, присутно пројектовање са обзирањем на принципе одрживог развоја и енергетске ефикасности.

Прилагођавање локације, поштовање локацијских услова и имплементација нових четврти у остатак урбане матрице, често није лак задатак за планере и подразумева низ одрицања од првобитних циљева, као и компромиса између заинтересованих страна у процесу. Градитељско наслеђе је потенцијал речних обала и кроз пренамену и прилагођавањем стандардима ефикасности оно се инкорпорира у пројекте.

И поред поштовања принципа очувања градитељског наслеђа, постоје и друге врсте културног наслеђа локације које нестаје при реконструкцији речних обала, такође, *genius loci* се губи или трансформише са променом градског пејзажа. У ову врсту наслеђа спадају и легенде, тачније, различити митолошки наративи, нарочито у случају градова са дугом историјом развоја и промена урбане матрице насеља, попут Београда.

Креативна економија укључује низ дисциплина, попут различитих врста уметности, дизајна, архитектуре, перформанса и других које пружају могућности интерпретације овог наслеђа.

1.1.2. Културно наслеђе Београда

Београд има богато мултикултурално наслеђе, с обзиром на то да је кроз своју историју био под влашћу многих држава и култура, и то још од Старог века. У њему се налазе остаци неолитске, келтске, римске, византијске, средњовековне српске, мађарске и османске културе.

Археолошка истраживања у Београду су ограничена због немогућности санирања и одржавања налазишта која се налазе у централном градском ткиву. Услед честих разарања града кроз ратове, пожаре и природних катастрофа, део наслеђа је заувек изгубљен. И поред тога, многи митови су очувани и могу да служе као полазна тачка за даља истраживања. Њихов потенцијал се огледа у посредној вези са утврђеним градитељским и културним наслеђем, што пружа могућности слободне интерпретације митологије града и река на којима се налази.

Значај истраживања се огледа и у актуелним процесима трансформације градског ткива Београда, у складу са тежњом за позицију на светским тржиштима и могућностима привлачења туриста. Кроз тренутне пројекте који би требало да промене градски пејзаж Београда, могу се сагледати и анализирати позитивни и негативни фактори у урбанистичком планирању.

1.2. Проблем и предмет истраживања

Проблем истраживања се своди на процес израде урбанистичких планова и планирања у Београду, у коме се перципира недостатак савремених стратешких и пројектантских алата помоћу којих би се препознали потенцијални ресурси одређене локације.

Предмет истраживања је дискусија о начину примене концепта креативних градова и препознавање митологије као дела културног наслеђа локације, а које често није препознато као уникатна вредност коју би требало истражити и инкорпорирати у процес планирања.

Концепт креативних градова добија све већу примену у оквиру стратегија многих светских метропола и пружа могућности за откључавање непрепознатих вредности локације. Са друге стране, овај концепт може бити и копиран без претходних анализа, и ту почива опасност од неуспешне примене решења која се не могу вратити уназад.

Ове методе истраживања и анализе локација посебно се примењују на градске обале, с обзиром на фокус градова у регенерацији речних фронтова и могућности примене концепта креативних градова у њиховом развоју.

У истраживачком раду, митологија је препозната као специфично културно наслеђе чија се вредност у урбанистичком планирању до сада није препознала или се препознала у издвојеним, појединим случајевима. У истраживању се тежи успостављању везе између овог неискоришћеног ресурса и примене концепта креативних градова, као и одрживог развоја уопште.

Из наведеног следи да је тежиште истраживања на урбанистичком нивоу проблема, као и на архитектонско-пројектантском нивоу у коме се препознају нове стратегије урбанистичког планирања, као и на појединачним пројектантским проблемима који су од значаја за планирање у Србији и могу се применити на обалама река у Београду.

1.3. Циљеви и задаци истраживања

Основни циљ истраживања је препознавање митолошког наслеђа као алата за урбанистички развој градова кроз примену концепта креативне економије. Стварање везе између митологије и савремених процеса трансформације градова је кључно како би се доказала друштвена и економска вредност овог културног наслеђа.

Циљеви обухватају:

- дефинисање улоге културног наслеђа у савременим пројектима реконструкције градова,
- препознавање митолошког наслеђа као део културног наслеђа града,
- одређивање значаја креативне економије у процесу регенерације градских четврти са освртом на примену културног наслеђа,

- дефинисање могућности просторних трансформација градских целина под утицајем митологије.

С обзиром на то да је примена овог концепта мање заступљена у светској пракси, кроз емпиријско истраживање градских стратегија и пројеката из светске праксе биће изложени принципи регенерације градских обала кроз културно наслеђе и даље, научним методама образложене сличности и разлике кроз задатке:

- анализа значаја митологије у савременом урбанистичком планирању,
- анализа митологије вода и утицај њихове симболике на градску структуру, друштвене и економске сфере,
- разматрање варијанти и могућности развоја одабраних градских целина уз употребу савремених алата за урбанистичко пројектовање.

1.4. Полазне хипотезе

У току почетне фазе истраживања теме формиран су хипотетички ставови који су испитани у даљем истраживачком раду. Ове основне хипотезе су следеће.

- Утицај концепта креативних градова и економије и одрживог развоја при урбанистичком планирању доприноси моделу развоја градова који укључује интердисциплинарност, тј. укључивање стручњака различитих дисциплина са нагласком на истраживање духовних, поред других, потреба становника града.

- Митологија река и вода може имати битан утицај у развоју градских обала у урбанистичком планирању, с обзиром на то да концепт креативних градова охрабрује истраживање историјских и културних слојева локације за које је митологија непобитно везана.

1.5. Научне методе истраживања

Хипотетички ставови ће бити проверени следећим научним методама:

- урбана морфологија (ради уочавања процеса развијања, стагнације и „дегенерације” насеља),
- метод анализе садржаја,

- компаративна анализа,
- метода дедукције,
- критичка анализа,
- теренско истраживање (обилазак локација и анализа садржаја одређених градских обала река).

Наведене методе биће примењене у складу са циљевима и задацима истраживања:

1. метод анализе садржаја кроз проучавање локација и урбаних структура у економски развијеним и неразвијеним земљама по одређеним критеријумима, значајним за културно наслеђе локације и примени урбане регенерације;

2. кроз компаративну анализу биће спроведено истраживање и упоређивање примера градова са регенерацијом речних обала, а у складу са тиме ће бити издвојени примера Билбаа (Шпанија) и Гетеборга (Шведска). Компаративна анализа ће, такође, бити примењена у упоређивању примера процеса центрификације у Њујорку (САД), као и низ примера менаџмента урбанистичког планирања и примене митологије у савременом и историјском контексту;

3. теренско истраживање се врши у Београду, у складу са предметом истраживања, са окосницом анализе Савамале, структуром, наслеђем, симболиком и митологијом ове четврти.

1.6. Генерална структура докторске дисертације

Генерална структура рада састоји се из три целине: Увода, Приказа и интерпретације резултата истраживања и Закључака.

УВОД садржи седам поглавља, у оквиру кога се представљају уводне напомене о теми, дефинишу проблеми, предмет, циљеви, задаци, полазне хипотезе и научне методе истраживања, генерална структура рада и научна оправданост дисертације са очекиваним резултатима и практичном применом резултата.

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА састоје се из три дела, **Теоријског оквира истраживања**, **Компаративне**

анализе теоријских поставки и урбанистичких решења и **Примене концепта креативног града са аспекта митологије и приказ модела урбанистичког развоја Савамале**. У Теоријском оквиру истраживања истражују се *Савремени процеси трансформације градова* кроз *Одрживи развој и његов значај у планирању*, *Креативну економију и концепт креативних градова* и *Центрификацију у контексту регенерације запуштених градских четврти*, као и *Митологија као културни ресурс у урбанистичком планирању* кроз *Дефиницију мита*, *Значај митологије река и вода*, *Значај митологије у урбанистичком планирању* и *Примере митолошке интерпретације простора*.

У **Компаративној анализи теоријских поставки и урбанистичких решења** поглавља се деле на преглед *Урбанистичког планирања у Србији*, са *Урбаним развојем Србије и Београда у XXI веку* и прегледом затеченог стања *Београдских речних обала* са анализом стања *Савамале*, *Марине Дорђол*, *Земуна*, *Луке Београд*, *Аде Хује* и *наслеђа на београдским рекама*. Друга област обухвата *Примену концепта креативног града и значаја креативне економије* са одређеним аспектима митологије у светској пракси кроз примере *Билбаа*, *Гетеборга* и *Центрификације Харлема*.

У **Примени концепта креативног града са аспекта митологије и приказу модела урбанистичког развоја Савамале** истражују се могућности примене концепта кроз *Митологију река* у два поглавља: *Контексту градње под утицајем митологије* са *Поштовањем контекста локације* и *Елементима анализе локације* и у *Примени принципа креативног града под утицајем митологије на Савамали* кроз поглавља *Анализа потенцијала и развојних могућности обале Савамале*, *Пећине и скривени симболи Савамале*, *Простор изнад Савамале* и *Примена принципа урбаног развоја Београдских обала у контексту митологије и креативног града*.

У **ЗАКЉУЧКУ** се образлажу резултати истраживања кроз поглавља: **Значај резултата са теоријског и практичног становишта**, **Верификација полазних хипотеза Смернице за урбанистичко планирање београдских градских обала**, **Правци даљих истраживања и могућности примене на друге градове у Србији**.

1.7. Научна оправданост дисертације, очекивани резултати и практична примена резултата

Научна оправданост студије произилази из контекста глобалних и локалних проблема урбанизације градова. Са тежњом и моралном обавезом у складу са концептом одрживог развоја, регенеришу се постојећи делови урбаних целина који не испуњавају очекивани потенцијал у смислу садржаја, капацитета и других особина, обале градских река, које су у претходном периоду развоја у Средњој и Источној Европи биле намењене искључиво разним видовима индустрије, и у протеклих пар деценија постају жижна тачка нове урбане трансформације. Садржај и намене нових објеката и јавних површина на овим локацијама у потпуности мењају њен идентитет и *genius loci*, што у градовима у којима је трансформација у току или се већ десила изазива дебате у јавности поводом интереса грађана, инвеститора и осталих актера у урбанистичком планирању.

Изведени пројекти који су мање или више успешни у остваривању циљева градске управе и регенерације градских обала, често су подложни слепом копирању на другим локацијама које одликују другачије друштвене, геоморфолошке, архитектонске и друге карактеристике. Из ових разлога се јавља потреба за преиспитивањем праксе регенерације градских обала, као и проналажењем нових метода анализе и студија оправданости. Замерке у погледу задовољења људских потреба у смислу превиђања планирања простора рекреације, одмора, као и духовних потреба, у планирању се протеклих деценија све чешће понављају, одакле и следи оправдање за истраживање улоге културног наслеђа, материјалног и нематеријалног, у процесу урбанизације.

ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

I ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

2. УЛОГА МИТОЛОГИЈЕ КАО ПОКРЕТАЧА РАЗВОЈА КРОЗ ПРИМЕНУ КОНЦЕПТА КРЕАТИВНИХ ГРАДОВА И КРЕАТИВНЕ ЕКОНОМИЈЕ

2.1. Савремени процеси трансформације градова

У процесу трансформације градова како би постали економски јачи, бољи за живот грађана и енергетски ефикаснији, постоји више процеса који више или мање утичу и усмеравају њихов развој. У протекле четири деценије концепт одрживог развоја је попримио све снажнији облик у правној и планерској регулативи, док креативна економија има растући значај за светске метрополе. Кроз сарадњу, иновације и привлачење креативне класе, метрополе се данас називају креативним градовима. Ово окретање иновативним решењима проблема у готово свим сферама друштвеног живота има улогу подстрекивања и јачања индивидуалности, тј. стварања осећаја идентитета насеља.

2.1.1. Одрживи развој и његов значај у планирању

Појам одрживог развоја се користи у многим професијама и стручњаци га користе као концепт развоја својих производа, технике, објеката, градова и сл. Најчешће се дефинише према Брунтландском извештају који гласи: „Одрживи развој јесте развој који задовољава потребе садашњице, а да не доводи у питање способност будућих генерација да задовоље властите потребе” (UN, 1987). Ова дефиниција је веома широка и јасна за било кога ко тражи основне информације о овом концепту, али одрживи развој не може постојати као концепт без константног обнављања и размењивања идеја. Састанци и конференције потичу још из 1972. године, и од тада је све учесталији број скупова поводом примењивања принципа одрживог развоја.

Године 1972, конференција Уједињених нација о судбини човека у Стокхолму позвала је индустријализоване и земље у развоју да заједно дефинишу и разграниче права људске породице на здраву животну средину и продуктиван живот. Касније следи низ таквих састанака, о правима особа на адекватну исхрану, на безбедно становање, чисту воду, приступ средствима за планирање породице. Препознавање ових састанака као медијатора за ревитализацију односа човечанства са природом довело је до стварања глобалних институција у оквиру система Уједињених нација.

Међународна унија за очување природних ресурса (International Union for Conservation of Natural Resources, IUCN) је 1980. године објавила Светску стратегију очувања (World Conservation Strategy), која је претеча концепта одрживог развоја. Ова стратегија имплицира да се очување природе не може постићи без развоја земаља и смањења сиромаштва и беде стотина милиона људи и наглашава међузависност заштите и развоја, чији степен развоја зависи од бриге за планету Земљу. Ако плодност и продуктивност планете не буду заштићени, опстанак човечанства је у опасности.

Десет година после Стокхолмске конференције, на 48. општој седници Генералне скупштине 1982. године, WCS иницијатива је кулминирала уз сагласност светске повеље за природу. У повељи гласи да је „човечанство део природе и живот човечанства зависи од несметаног функционисања природних система” (UN, 1987).

Године 1983. створена је Светска комисија за животну средину (World Commission on Environment and Development) и од 1984. она је конституисана као независно тело од стране Генералне скупштине Уједињених нација. Од WCED-а је затражено да формулише „глобалну агенду за промене”. Године 1987. у свом извештају Наша заједничка будућност (Our Common Future), WCED је унапредио разумевање глобалне међузависности и односа између економије и животне средине коју је раније разматрала WCS. Извештај је уткао заједно социјална, економска, културна и еколошка питања, као и глобална решења. Он је и потврдио да „природно окружење не постоји као одвојена сфера од људских деловања, амбиција и потреба, и због тога се не сме посматрати изоловано од људских брига. Природно окружење је место у коме живимо; а развој је оно што

сви радимо у покушају да унапредимо наш плац у оквиру насеља. Та два су неодвојива.”

У јуну 1992. је одржана прва Конференција Уједињених нација о животној средини и развоју (United Nations Conference on Environment and Development) у Рио де Жанејру, и тамо је усвојена агенда за окружење и развој у XXI веку. Агенда 21: „Програм акције за одрживи развој садржи Рио Декларацију о окружењу и развоју, која препознаје право сваке нације да иде курсом социјалног и економског развоја и задужила државе УН одговорности да усвоји модел одрживог развоја, и усвање Изјаве о шумским принципима (Statement of Forest Principles)”. Договори су, такође, постигнути на Конвенцији о биолошком диверзитету (Convention on Biological Diversity) и на Оквирној конвенцији о климатским променама (Framework Convention on Climate Change). UNCED је први пут мобилизовао Значајне секторе (Major Groups) и легализовао њихову партиципацију у процесу одрживог развоја. Ово учествовање је остало константно до данас. Поред тога, први пут је адресовано питање тренутног начина живота човечанства у Тачки 8, декларације из Рија. Вође земаља су прихватили чињеницу да је потребна дубока и хитна промена у процесима производње и потрошње.

Дух конференције је обележен изразом „Хармонија са природом” (Harmony with nature), који је остао убележен у првом принципу Декларације из Рија: „Људска бића су центар пажње одрживог развоја. Њима је загарантован здрав и продуктиван живот у хармонији са природом.” (UN, 1992).

Годину дана касније, UNCED институционализује Комисију одрживог развоја (Commission on Sustainable Development) да прати имплементацију Агенде 21. Јуна 1997, а Генерална скупштина је посветила своју 19. специјалну седницу (UNGASS-19) прављењу Програма за даљу имплементацију Агенде 21 (Programme for the Further Implementation of Agenda 21).

Године 2002, десет година после Декларације у Рију, следи Светски самит о одрживом развоју (World Summit on Sustainable Development) у Јоханесбургу како би се обновила глобална приврженост одрживом развоју. Конференција је извела Јоханесбургшки план имплементације (Johannesburg Plan of Implementation), и даље затражила од CSID-а да прати и подржава имплементацију одрживог развоја.

Генерална скупштина UN-а је 24. децембра 2009. усвојила Резолуцију (A/RES/64/236) којом се сложила да се одржи Конференција о одрживом развоју 2012 – такође, позната као „Rio+20” или „Rio 20”. Конференција има три задатка: обезбеђивање обнове политичке привржености одрживом развоју, одређивање напретка и рупа у имплементацији већ постигнутих споразума и налажење одговора на нове и будуће изазове. Државе чланице су се договориле око две теме Конференције: зелена економија у оквиру одрживог развоја, искорењивање сиромаштва, као и доношење институционалног оквира одрживог развоја.

Од оснивања UCED-а, одрживи развој је постао део међународног речника. Концепт је увршћен у многе декларације и имплементације Уједињених нација, док је комплекс био на челу светских институција и организација, радећи у економским, социјалним и секторима животне средине. Ипак, сектор животне средине нема исто признавање као остали, иако научници показују осетљивост Земље на промене, и то још од 1960. године.

2.1.2. Креативна економија и концепт креативних градова

Ми смо креативне животиње, *homo creator*, али наша креативност не доводи увек до креативног производа. „Једначина креативности се бави само продуктима креативности, а не креативности самој по себи и разликује креативни производ и трансакцију. Једначина креативности гласи: креативна економија (СЕ) је еквивалентна вредности креативних производа (СР) помножених са бројем трансакција (Т), дакле, $CE=CP*T$.” (Hawkins, 2001, str. 12) .

Термин креативна или културна индустрија (економија) установио је Џон Хокинс у својој књизи *Креативна економија* (Hawkins, 2001) као скуп разних економских активности које се свде на прикупљање, преношење и проширивање знања. Два тренда се преплићу – креативни људи и организације све више се фокусирају на активности пословног карактера, док бизнис модели организација окренутих пословању постају зависни од креативности (Hawkins, 2001). „Креативни градови имају неколико кључних карактеристика: воља за ризиком, постављање дугорочних циљева са поштовањем стратегије за њихово остваривање, капацитети за рад у оквиру локалне препознатљивости, налажење потенцијала у слабостима и воља за слушањем и учењем.” (Landry, 2000, str. 5).

Ове особине могу се испољавати у индивидуи, али чешће у тиму људи који може све да их обједини (Landry, 2006).

Почетком XXI века пажња се усмерава ка креативности и развоју градова, с обзиром на то да инвеститори увиђају споне између креативне индустрије као учесника у економији града и корисника простора. Овиме се простор уводи као важан економски чинилац у развоју града, што се може уочити у повељама Европске уније, тачније ESPD (European Spatial Perspective Development). „Људи са идејама, тачније, људи који поседују идеје постали су моћнији од људи који управљају машинама, а у многим случајевима, моћнији и од људи који поседују машине.” (Hawkins, 2001, str.7). Ова пажња није усмерена због новог начина представљања старих продуката, услуга и процеса, већ због стварања нових веза, комуникација, производа итд. То се може огледати у стварању виртуелног простора за комуникације, тј. друштвених он-лајн мрежа. Креативна економија дели циљеве и уклапа се у концепт одрживог развоја (UN, 1992), или новијих покрета развоја градова, попут паметних градова (*smart cities*) или отпорних градова (*resilient cities*). Ти принципи су јасни, али уопштено подложни разним тумачењима. Појам одрживог развоја користи се у многим професијама и стручњаци га употребљавају као концепт развоја својих производа, технике, објеката, градова и сл. Најчешће се дефинише према брунтландском извештају који гласи: „Одрживи развој јесте развој који задовољава потребе садашњице, а да не доводи у питање способност будућих генерација да задовоље властите потребе” (UN, 1987). Ова дефиниција је веома широка и јасна за било кога ко тражи основне информације о овом концепту, али одрживи развој не може постојати као концепт без константног обнављања и размењивања идеја. Састанци и конференције потичу још из 1972. године, и од тада је све учесталији број скупова поводом примењивања принципа одрживог развоја.

Постоје значајни разлози за веровање у предвиђања да ће креативна економија постати доминантна економска форма у XXI веку. Први разлог је начин на који еволуирамо као физичка и социјална бића. У Хокинсовој (Hawkins, 2007) књизи *Креативна економија* (Creative economy: How People make money from Ideas) разматра се тема коју је разрадио Амерички психолог Абрахам Маслов (Abraham Maslow). Он је сугерисао да наше потребе расту у хијерархији од

физичких до емоционалних и духовних. Наше примарне потребе су ваздух, вода и храна, а онда, уколико су оне задовољене, а окружење је непријатељско, заштита и скровиште. Следеће су социјалне потребе за припадањем – нашем егу је потребна љубав и пажња, и коначно, потреба за личним развојем и интелектуалним истраживањем. Како се свака потреба испуњава, тако људи постају свеснији и прижељкују задовољење потреба изнад њих. Како се задовољавају физичке потребе, неки се окрећу ка емоционалним, а неки ка интелектуалним (Hawkins, 2007). Постоје два облика, или степена креативности. Један се надовезује на испуњење наших потреба, као индивидуа, и тај облик је приватан и личан. Други облик креативности је онај који ствара производе. Први облик је универзална карактеристика човечанства и налази се у свим друштвима и културама. Он је у „слободним” друштвима, где се охрабрује и потенцира, али и у тоталитаристичким, где се најчешће затире.

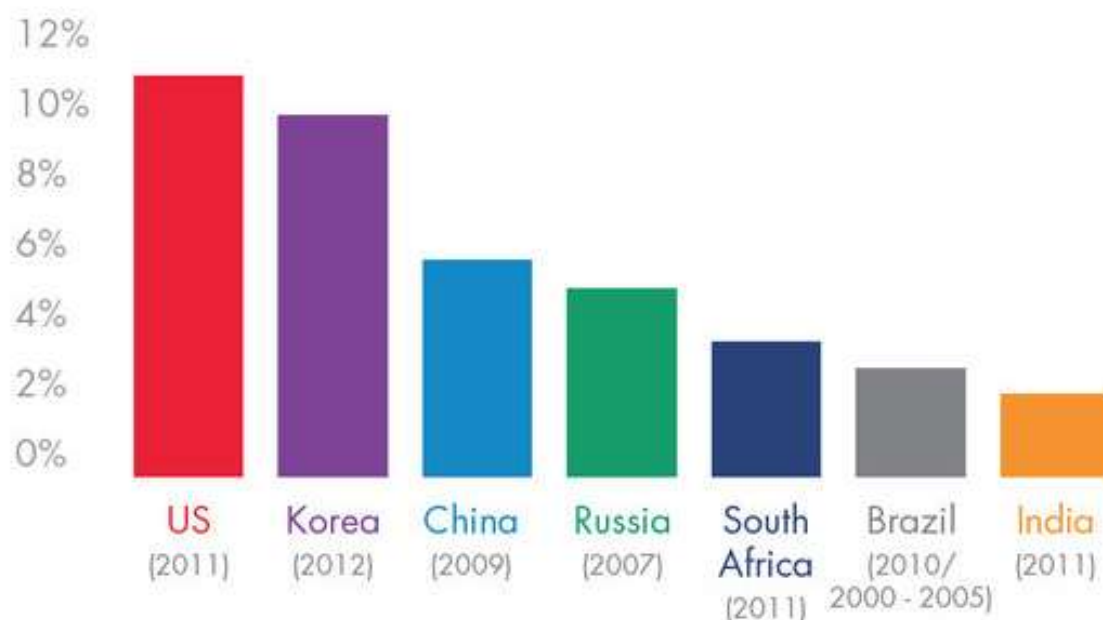
Нови интерес за креативност јавио се упоредо са обновом градова (Скот, 2001). Повећање коришћења дигиталних медија, као и мрежа, глобализације и потреба да се размотре стратегије ширења градова у кварталном (постиндустријском) развоју, допринеле су томе да градови постану „мотор” глобалне економије (Скот, 2001).

Са многобројним гранама индустрије, културним разноликостима и вештинама, градови постају центри размене и концентрисања знања. Просторно повезивање различитих грана повећава размену и генерисање идеја и нових врста пословања, са тиме да најбоље бенефиције добијају мале и средње компаније. Такође, привлачи се нова класа стручњака образованих у креативној индустрији, који се селе из других држава или унутрашњости матичне државе. Са повећањем ове класе, доприноси се концентрацији „тешке” инфраструктуре компанија, које у тим градовима лоцирају своје главне канцеларије и регионалне центре. Такође, ово доприноси и развоју „лаке” инфраструктуре (центрима размене знања, идеја, сарадње компанија итд.).

Највећи утицај креативне економије можда и није у оквиру традиционалних креативних индустрија, већ у начину на који се њихове вештине и модели пословања користе да направе вредности у осталим аспектима живота. Коришћење имагинације, менаџмент интелектуалног капитала, најбољи начини да

се анимирају и награде креативни људи, кратки временски рокови, одговори на успех и неуспех; ове вештине, које су тек скоро постале предмет проучавања у *мејнстрим* пословању, су главни алати успеха креативних људи. Два тренда се преплићу: креативни људи и организације постају све више пословног карактера, док организације окренуте пословању постају све више зависне од креативности (Hawkins, 2007).

У оваквом амбијенту већи грађевински подухвати имају обимније захтеве клијената и подразумевају рад интердисциплинарних, а често и мултикултуралних тимова. Потребно је створити услове за рад креативне индустрије, затим, рекреацију, боравак и омогућавање напретка професионалцима запосленима у креативној индустрији.

Слика бр. 1. Неискоришћени потенцијал креативних индустрија у периоду 2000–2012. (извор: CISAC, International Confederation of Societies of Authors and Composers, <http://www.cisac.org/Newsroom/News-Releases/CISAC-Study-Highlights-the-Untapped-Potential-of-Creative-Industries-in-BRICS-Countries>, 26. 1. 2016)

Креативна економија је важан фактор буџета већине развијених држава, нарочито сегмент технологије и истраживања. Она се развија само помоћу дугорочних стратегија једне државе или региона. У Србији гране креативних индустрија нису развијене и већином се финансирају из буџета земље и ретко која

је самоодржива. Са друге стране, сваке године се у земљи образује велики број младих стручњака из области креативних индустрија који нису у могућности да нађу запослење, с обзиром на неразвијеност ових грана и недостатак дугорочне стратегије. Дисциплине које спадају у ову област су маркетинг, архитектура, уметност, издаваштво, истраживање и развој, софтвери, играчке и игре, телевизија, радио и видео игре. Ови стручњаци су неискоришћен потенцијал земље.

2.1.3. Центрификација у контексту регенерације запуштених градских четврти

Почеци истраживања ревитализације градских четврти кроз концепт културе и креативне економије су почели 1964. године са Рут Глас која је сковала термин центрификација. Процес и даље доживљава преиспитивања и у неким жаргонима се користи као угледни пример обнове градова, али и као пример ускраћивања права на град свим становницима и протеривања сиромашног становништва ван центра града (Смит, 1996). Центрификација „може да буде у својим најоптимистичнијим изгледима рецентрализација услуга, рекреације и запошљавања, као и елитног становања, и тиме може да преокрене пропадање градског језгра” (Смит, 1996, стр. 72). Смит наводи иронију процеса – „најсиромашнији крајеви града се обнављају, капитал и ‘господа’ се враћају кући, али за присутне становнике то уопште није леп приказ” (Смит, 1996, стр. 30).

Центрификација се од стране инвеститора и учесника приказује као позитиван процес који доприноси обнови запуштених квартова кроз језик „ревитализације, унапређивања и ренесансе” (Смит, 1996, стр. 30). У том случају, центрификација би требало да допринесе унапређивању културног живота суседства и да боље укључи живот тог суседства у остатак урбане матрице. При томе се сугерише да је квартал без културе и девитализован, док је чешће случај да се управо центрификацијом квартал културно девитализује средњом класом која конзумира нове комерцијалне активности, попут ресторана и хотела (Смит, 1996).

С обзиром на истраживања која показују да утицај креативних индустрија на развој грађене средине и процеса центрификације и креативне економије може имати многе негативне особине (Смит, 1996), битно је приметити да је

регенерација успешна само помоћу дугорочних и пажљиво планираних стратегија.

2.2. Митологија као културни ресурс у урбанистичком планирању

Митологија је део културног наслеђа друштва. У друштвеним сферама се њен утицај највише своди на гране креативних индустрија, филма, компјутерских игара и уметности. Потенцијали митолошких симбола и наратива су присутни, али не и у толикој мери препознати у другим сферама, попут архитектуре, дизајна, модне индустрије итд. Митови се потенцирају и као културни ресурс у сфери туризма, попут чудовишта из Лох Неса, Бермудског троугла, планине Ртањ као античке пирамиде. Ови потенцијали су подложни разним тумачењима и утицајима јер су њихови материјални ослонци често лабави и склони разним тумачењима.

2.2.1. Дефиниција мита

Потребно је разјаснити шта је мит и каква је улога митова у процесу урбаног планирања. Они су наративна проза која се сматра истинитом, али се њихова радња дешава у свету који не наликује данашњем (Чапо, 2008). Ова дефиниција се допуњује коментаром да је „танка граница између мита, легенде и бајке, али да је митовима заједничко то што обично имају већи значај у култури у којој настају од осталих наратива” (Чапо, 2008, стр. 41). Од почетка XIX века установљено је да митови, сем оралног, тј. кроз наратив, могу узимати различите облике кроз које се преносе. Физички се појављују као инскрипције на зидовима храмова и палата, епиграфски на гробницама, а често и као споменици.

Из дефиниције произилази значај митологије у почетку људске цивилизације. Дефинисање оквира и законитости природе је произилазило из принципа сличности радњи и преношења разумевања на виши ниво устројености света. Без успостављене науке, па и пре религије, сви одговори на питања која је човек постављао, а није могао да зна одговор, нашли су структуру у митологији. Пантеони богова су произишли из отелотворења природе и природних процеса.

2.2.2. Значај митологије река и вода

Попут планина, неба, звезда итд., воде и реке су имале значајна митолошка значења у цивилизацијама старог века. Оне могу да буду места одвајања два света, као што је река Стикс, у грчкој митологији, Вајтарна, река из хиндуистичких текстова, која одваја овај свет од Јаме, пакла, Ифингр, у норвешкој митологији представља реку која одваја Асгард, град богова, од долина цинова. Река Самбатион одваја десет Соломонових племена од осталих, а преко које их је протерао Шалманасар В., краљ Асирије. Поред симболике одвајања, реке имају и могућности трансформације људи или животиња које из њих пију. Такав је Ахерон, једна од река грчког Хада, за коју се веровало да има способности исцељења, или Лета, из које вода, која се попије, чини да човек заборави на свој прошли живот. Постоји још много река, или извора, који пружају вечну младост, здравље, или са друге стране, заборав, болест или чак и смрт. Реке обилују симболима и митовима.

Доживљавање реке као извора промене је често, и сам њен вечити ток је био инспирација многим уметницима, али и филозофима и инжењерима. Хераклитова изрека „Не можеш два пута ући у исту реку” приказује колико појам реке садржи бесконачност и вечито понављање које помиње Башлар (1998б). „Прелазак границе мења и карактер особе. Повратак на тачку одакле смо кренули не значи увек да ћемо затећи све како смо оставили.” (Занини, 2002, стр. 21).

Од првих људских насеља на рекама, народ је могао да их доживљава као препреку за прелазак на другу страну, али важније је што су их доживљавали као слободу и пут ка новим територијама. Већина насеља је и развијала своју културу кроз материјале нађене на обалама реке, који су најчешће сматрани даровима одређеног божанства. Поред тога, важно је приметити да је однос који су људи развили према води другачији од односа животиња. Везивањем за „поклоне” реке, пољопривредом, производњом, риболовом и ловом на њеним обалама, створила се уникатна веза човека и природе, а за разлику од остатка територије којом човек управља, еколошки отисак и дисбаланс постали су глобални проблем касније, са напредним методама за мењање морфологије токова, насталих са почетком индустријске револуције. Разлику између ранијих техника успостављања брана и канала и данашњих, Богдановић (1966) објашњава потребом за опстанком на одређеној територији, због чега су се становници удруживали јер другачије нису

могли савладати воду. Реке, делте, њихови рукавци, језера, први прокопани канали, па чак и дренажне мреже, биле су прве саобраћајнице света. „Владавина водом је подразумевала владавину територијом.” (Богдановић, 1966). Чак и када су у питању мања насеља, први постулат грађења захтевао је савлађивање воде.

Башлар (1998б) доказује да је вода материјални ослонац смрти, те да својим обртањем и вечним током „намеће своје психолошко настајање читавој васиони” (Башлар, 1998б, стр. 87). Овом анализом он продубљује и објашњава карактер реке који је она имала у очима људи од момента када су покушавали да спознају свет око себе, и тај карактер приказује силовитост и моћ који је она држала наспрам слабости и немоћи човека. Зато је она одувек заузимала важно место у људској митологији, па је ретко која политеистичка религија изузимала богове воде, река или мора. У контексту физичке структуре кућа и других објеката, људе и даље привлаче драматични односи изграђеног и природног окружења, и многе инспирише да своје куће поставе на литицама, или адама, да одолевају природи и буду на граници познатог и непознатог. Ти односи су некада имали симболичке улоге демонстрације моћи или удовољавања божанствима, као и представљања значаја и улоге одређених натприродних феномена. Обичаји многих региона асоцирају на древне обреде којима су се антички народи служили да би умилостивили или показали поштовање боговима воде. Књижевност, позориште, филм и други медији обилују темама мрачних или исцелитељских моћи воде, а такође, могу да буду и један од карактера у сценарију и да попримају људске особине.

Башлар (1998б) анализира воду као елемент који повезује живот и смрт људског бића кроз поезију и уметничко стваралаштво. Он описује дела Едгара Алана Поа, и судбину вода изражених у његовом делу *Вода и снови, оглед о имагинацији материје*. Свака вода у Поовом стваралаштву почиње као бистра, плитка и брза, а претвара се у тамне, дубоке воде, које пре свега наводе на сањарење о смрти. Башлар каже: „посматрати воду, значи отицати, расточити се, умирати.” (Башлар, 1998б, стр. 55). Даље наводи да посматрање воде ноћу претвара њу у изокренуто небо, са новим животом звезда и доказује да је она „материјални ослонац смрти”, и да својим обртањем и вечним током „намеће своје психолошко настајање читавој васиони”. Овом анализом Башлар

продубљује и објашњава карактер реке који је она имала у очима људи од момента када су покушавали да спознају свет око себе, и тај карактер приказује силовитост и моћ који је она држала наспрам слабости и немоћи човека. Зато је она одувек заузимала важно место у људској митологији, па је ретко која политеистичка религија изузимала богове воде, река или мора.

Требало би напоменути и да су митска бића, попут аждаје, била симбол хаоса, али и симбол ноћи, мрака и воде (Башлар, 1998б, стр. 96). Тако и аждаје, према словенској митологији, живе у водама, најчешће дубоким језерима окруженим шумама, или широким рекама, што наговештава присуство хаоса у подручју које је тешко приступачно човеку (Гајић, 2011, стр. 126).

Поред симболике воде и бића која обитавају у њој и поред ње, постоји и традиција у именима река, која опстају до данас, и поред мењања култура које на њима обитавају. У Србији, имена највећих река, Дунава и Саве, потичу из грчког језика и митологије. Дунав – *Данубиус*, преводи се као Зевсова (бог на врху пантеона): Диос – Зеус, па се и асоцира као „река живота”. Други етимолози наводе да је *Данубиус* реч келтског или чак ведског порекла, па да има значење од *Дану* (река) – река свих река. Многи народи и културе су је доживљавали као једну од четири главне реке на планети, па и једном страном света, оријентиром у хаосу. Дунав су звали и *Истрос*, што је персонификација грчке богиње Хестије, ћерке Кроноса. Сава је везана за трачко божанство Сабазиоса, сина Зевса и Персефоне и везује се за свечености сличне Дионизијским у Грчкој. Ово је снажна река и њена улога је била да налива нектар и храни Зевса амброзијом. Налазиште Лепенски вир на Дунаву се поистовећује са Хестијом, богињом која је персонификација ватре на огњишту, центром сваке куће и храма паганских религија.

Живот на реци у многим културама подразумева другачији однос према дневним и ноћним активностима становника, у односу на житеље крајева других геоморфолошких карактеристика. Овај однос утиче на социолошке и културне карактеристике становника, које могу бити мање или више изражене, што зависи од корелације и употребе енергије, земљишта, флоре и фауне реке поред које се обитава. Због тог односа, који је био везан за опстанак и живот, вода је дубоко урезана у људску подсвест и предмет је изучавања многих сликара, песника,

књижевника, али и инжењера и научника кроз целокупну људску историју. Овај однос се продубио не само кроз радозналост ради научног спознања већ и кроз емоције, емпатију и жељом за духовном спознајом човека.

Културе попут Сумерске и Вавилонске развијале су се у равници и значајна места града биле су пирамиде у центру са симболима моћи, успињања, божанстава, центра света, тј. *axis mundi* итд. Симболи насеља не морају бити грандиозни, однос према простору и кроз мање урбане форме – колонаде, пасаже, уских, интимних улица, венаца, одређеног дрвета у центру насеља. Још у праисторијском планирању насеља, јасан је био, а и вероватно је сматран као једини правац развоја, праћење геоморфолошких карактеристика терена, што је укључивало не само падове већ и однос према рекама, планинама које окружују градове, или су на самом хоризонту, затим, мору или океану, пећинама, па чак и небу (Haverfield, 2011).

Избор места за поједине грађевине, као и за град, био је од изузетног значаја у класичном свету; „ситуацијом”, местом владао је *genius loci*, локално божанство посредног типа које је управљало оним што се догађало на одређеном простору. Појам *locus* је увек био присутан у класичним расправама, иако већ код Паладија, а потом и код Милизија, његово разматрање све више добија облик топографског и функционалног типа; али у Паладијевим речима је још увек у живом облику присутан трептај античког света, односно тајна односа који је видљив преко специфичне архитектонске културе (Роси, 1996, 103).

Локације поред река су биране за изградњу града првенствено због брзог приступа свежој води, али како су се цивилизације развијале и насеља градила близу река, оне су постајале први безбедни и релативно брзи путеви за трговину. Ово важи и за просторе око Дунава – с обзиром на лоше стање копнених путева, и присуства разбојника, реке су биле кључни фактор за транспорт робе, од времена култура Винче, Лепенског вира, Старчева итд., преко Римског царства, које је користило Дунав као део лимеса за контролу Балкана, па до периода борбе између Аустроугарске и Отоманског царства (Гавриловић, 2014, стр. 150). Трговина преко речних путева је захтевала и стазе за вучу у узводном току, што значи да је за успешан проток робе била потребна инфраструктура, која је у Дунавским

регионима била добро развијена за време Римског царства, да би касније била запуштена у јужном току.

Океани, мора, језера и реке и даље остављају исти утисак као и пре заснивања насеља и представљају редак елемент хаоса у изграђеном окружењу. Бране и канали јесу начини „кроћења” река и језера, али у одређеним деловима тока. Много трагичнији примери су исушивања читавих река или језера ради пољопривредних или последица других делатности, попут Аралског језера.

Људске културе су развиле и у доброј мери задржале асоцијацију воде са хаосом. Аналогија воденице са ђаволом је, такође, заступљена у словенској митологији, па се сматра местом које је јако корисно за човека дању, али ноћу га уходе вампири, вукодлаци, демони и дрекавци (Гајић, 2011). Из тога је могуће претпоставити да је са почетком коришћења и кроћења тако хаотичног елемента као што је вода, човек, такође, био уплашен од цене која мора да се наплати за такав додир са оностраним. Дискутабилна су тумачења знакова у Лепенском виру који готово сигурно означавају вирове на реци, али питање је да ли у контексту опасности према Срејовићу или поклону према Ристићу (Ристић, 2011).

Веза између културе човека и реке била је израженија и јача у време праисторијског и античког развоја насеља зато што је свако насеље било зависно од годишњег добитка ресурса из непосредне околине, па је опстанак насеља, а и читаве културе зависно од реке и метеоролошких услова, док су трговачке и социјалне мреже између градова и региона биле слабије, али не и непостојеће. Са данашњим већим протоком и бржим трговачким каналима, чије су крајње границе горњи слојеви Земљине хемисфере, овај однос није исти, али и даље постоји.

2.2.3. Значај митологије у урбанистичком планирању

Данашњи однос према сакрализованим просторима је промењен и „манифестација светог у одређеним облицима представља извесну nelaгодност за савремено друштво” (Елијаде, 2003, стр. 76). Река *per se* не представља свето место и не обожава се као божанство, нити се у случају наведених светих река које заиста протичу Земљом, оне сматрају светим саме по себи, већ представљају хијерофаније. Зато су прва насеља морала бити подизана на светим или у том тренутку сакрализованим (уколико нису раније проглашена светим) локацијама,

како би се одредио човеков положај и насеље постало центар света, тј. да би се створила „тачка ослонца или оријентисање у хаотичној хомогености” (Елијаде, 2003, стр. 77). Човек је кроз историју урбаног планирања своју околину трансформисао према својим техничким могућностима ради коришћења природних ресурса, али реке су остале, поред лука и инфраструктуре, хаотичан елемент у данашњој топографији, у смислу прилагођавања људским потребама.

Ма какав био ступањ десакрализације света до којег је доспео, човек који је одабрао профани живот не успева да у потпуности запостави религиозно понашање (Елијаде, 2003). Пре свега, човек данашњице је настао од *homo religiosus*-а, и самим тим, без обзира на десакрализацију простора, он је допринео да будемо овакви какви јесмо, а данашњи биоскопи, позоришта, филмови, серије, музика итд. и даље носе у себи низ митолошких значења које сматрамо блиским савременом животу (Елијаде, 2003). Питање је да ли људи на исти начин перципирају ове симболе у тренуцима рекреације и одмора, и у свакодневници, послу, путовању итд. У многим друштвима данас је у већој или мањој мери присутан магијски или примордијални симболизам (слободни зидари, илуминати, нудисти, ловачка друштва итд.), а да је потпуно одвојен од религијских институција. Када се данас истражује симболизам одређеног елемента, не продире се само у историју друштва већ и у данашње социјалне заједнице које свесно или несвесно у себи могу крити симболику тог елемента кроз традицију или специфичну философију.

Центар света је за религиозног човека представљао референтну тачку у хаосу, али центар, такође, представља и капију или границу између два света. Ове карактеристике се виде и у рекама, и свим водама, као границама, или капијама, и утолико је квалитет простора већи и разноврснији за религиозног човека, али и човека садашњице, који је и даље под утицајем многих симболичких референци у простору. „Сва људска бића имају дубоку психолошку потребу за осећањем сигурности које проистиче из сазнања о томе где се човек налази... На тај начин правимо карте друштвеног простора користећи се територијалним простором као моделом” (Лич, 1983, стр. 80). У таквој пракси, што је контекст стварног територијалног простора безличнији, то модел мора бити више крут и вештачки (Лич, 1983). Елијаде (2003) истражује и просторни аспект религиозних симбола и

закључује да је још далеко пре појаве првог храма, човек морао да сакрализује своје домове. Ако су прва насеља настала помоћу религијског обреда, ради одређивања *axis mundi*, центар света, свака кућа у том насељу је морала да има одређен положај у односу на осу света, ако не и сама да буде мањи *axis mundi*. Сакрална архитектура је, дакле, само преузела и даље развила космолошки симболизам који је био присутан већ у структури примитивних становишта. Овај закључак нас упућује на везу која постоји између светог и профаног, што се огледа и у данашњој структури градова. Сваки град је целина и готово ниједан елемент (па ни град сам по себи) не може да функционише изоловано. Сакрални простори града, нарочито објекти старији више векова не постоје сами за себе, већ се везују за постојеће ткиво, бришући јасне границе сакралног и световног простора, док уводе посетиоца кроз низ материјалних или нематеријалних претпростора, до свог огњишта, централног простора. Ови објекти, као и други, контрастирају, мимикрирају или се утапају у своју околину и визуелно и просторно постају део целине, а не изоловани елемент.

У прошлости даљој од доба индустријализма, чин подизања града је увек био магичан и пропраћен празником који се понављао из године у годину, а у већини античких култура тај чин је симболисао и стварање света, после велике борбе богова са демонима. Мирче Елијаде анализира ране људске заједнице и долази до неколико закључака, од којих је можда најбитнији да су поступци и симболи при оснивању и одржавању града у суштини исти на различитим крајевима света, што говори о човековој духовној потреби да се веже за простор уз подршку и одобравање бога или богова и да буде свестан да му је тај простор подарен, али да мора да доста ради и да се труди око њега. Такође, основани град је мала слика света и има свој центар, који је веома битан за становнике и представља средиште религиозног живота. „Уколико нам ваља сажето изразити резултат претходних описа, рекли бисмо да искуство религијског простора омогућује ‘оснивање Света’: тамо где се у простору манифестује свето, *указује се стварно*, отпочиње Свет. Али провала светога не пројектује само једну сталну тачку усред аморфне флуидности профаног простора, ‘Центар’, у ‘Хаосу’; она истовремено узрокује прекид нивоа, отвара везу између космичких планова (Земље и Неба) и омогућује прелаз, на онтолошком плану из једног начина

бивања у други. Такав прекид у хетерогености профаног простора твори 'Центар' преко којег се може општити са 'трансцедентним'; који према томе фундаира 'Свет', омогућује *ориентатио*. Манифестација светог у простору има, према томе, космолошку валенцу: свака просторна хијерофанија или свака сакрализација простора одговара 'космогонији'. Први, дакле, закључак, био би следећи: *Свет је могуће разумети као такав, као Космос, само уколико се он указује као сакралан.*" (Елијаде, 2003, стр. 95).

Али, и профано градитељство није дато само по себи – распоред објеката у граду, величине и намене, такође, произиласе из духовних потреба грађана, неке мање, а неке више, уткане у религију. Веома је важно и што су војне фортификације биле стратешки безначајне, ако нису освештане од стране свештеника, јер је бесмислено водити битку или се бранити од непријатеља уколико је циљ приземан. Ово је, такође, заједничко за многе културе ,и првобитна борба се стално понавља у свим обичајима ратовања и опремања војске и фортификација. „Уколико је тачно да је 'наш свет' један Космос, сваки спољашни напад прети да га претвори у 'Хаос'. А пошто је 'наш свет' био основан опонашајући дело богова, космогонију, непријатељи који га опседају, изједначају се са непријатељима богова, демонима, а нарочито са архи-демоном што је првобитна Аждаја, коју су богови победили у почетку времена. Напад на 'наш свет' је света митске Аждаје која се буну против дела богова, против Космоса и покушава да га разори. Непријатељи припадају силама Хаоса. Свако разарање једног града представља регресију у Хаос. Свака победа над непријатељем понавља победу над Аждајом (над 'Хаосом')," (Елијаде, 2003, стр. 96). И у смислу те борбе, људски град мора бити посвећен страни добра и увек на правој страни. Поред тога, освајање других градова је обавијено магијом, јер се веровало да и непријатеље штите богови, што се може видети у грчкој митологији, где је сваки град имао свог бога који га је штитио. То није значило за нападаче да је тај бог лажан и плашили су га се, и иако није сваки напад био део ритуала, ипак је после дужих опсади нападач морао да се окрене боговима јер су веровали да им недостаје њихова подршка за коначно освајање, као што је случај са Тројом, коју штити Посејдон. Тројански коњ, који би удовољио богу, је само последњи од низа духовних покушаја да се освоји град и често се у Илијади

расправља о начину на који може да се град освоји, тј. ком богу се треба додворити да би се прошло кроз зидине Троје. „Није ствар само у мери облетеног и оптрчаног већ и у жељеној сврси трчања. Ахилова магијска оптрка (магија против магије) око зидова гордог Илиона по много чему је слична седмоструком обригравању Исуса Навина око Јерихона, пре него што ће га самим чином урокљивог опасивања бацити у прах и пепео слао омражени град... Питам се, шта ми данас чинимо кад у машти покушавамо да обујмимо огромне градове и кад у мислима покушавамо да у њих продремо? Да ли их онда, и ми, у својим модерним меланхолијама проклињемо, и да ли их и ми урокљиво шаљемо у растур? Јер, кад већ не умемо да их опашемо ни корацима ни мислима, шта нам друго остаје до да их у мислима поништимо?...” (Богдановић, 1982, стр. 255). Као што се Мирче Елијаде пита, тако и Богдановић размишља о томе колико смо се удаљили од прошлости и да ли су нам све технике, ма колико примитивне или ирационалне, ишчезле из подсвести, или се појављују када се суочавамо са немогућношћу да се свет опише и схвати, што није неретко.

Одбрана од непријатеља не подразумева само видљивог људског противника који је у ствари отеловљење Хаоса већ то може бити и природни непријатељ, вулкан, земљотрес, поплава, ураган итд., тако да су зидови градова били посвећени и њиховој одбрани: „Врло је вероватно да су бране насељених места и градова у почетку имале магијски карактер. Наиме, ове су бране и јаркови, лавиринти, бедеми итд., биле изграђене пре да би спречиле упад злих духова него напад људи. Чак и веома касно у историји, у средњем веку, на пример, зидине градова су биле обредно посвећиване као бране против Демона, болести и смрти.” (Елијаде, 2003, стр. 42).

И још једном би требало поновити да почетна борба и победа за људске цивилизације није имала смисла уколико није понављана сваке године јер: „Аждаја је модел морског чудовишта, првобитне змије, симбол космичких Вода, Мрака, Ноћи и Смрти, једном речи, аморфног и виртуелног, свега онога што још нема никакав ‘облик’. Бог је морао да победи и раскомада Аждају како би космос могао да угледа светлост дана. Мардук је од тела морског чудовишта Тиамата уобличио свет. Јехова је створио универзум након своје победе над првобитним чудовиштем Рахаб. Но, видећемо да та победа бога над Аждајом мора да буде

симболички понављана сваке године, јер свет мора да сваке године буде изнова стваран. У истом се смислу победа богова над силама Мрака, Смрти и Хаоса понавља након сваке победе града над нападачима.” (Елијаде, 2003, стр. 97). Овај симболизам града данас је нестао као застарео у добу разума и као такав он је заиста немогућ и нестваран за становнике метропола, јер концепт оснивања града је већ сада веома удаљен од цивилизације која живи у стотинама милионских градова. Али вредност ових интерпретација није у начину приповедања борбе, или обележавању црквених датума, већ у покушају стварања дома за човека на не толико гостољубивим просторима, који је избачен из првобитног, неке врсте раја. Тај дом који је себи основао, човек мора да види као слику света који ствара, што Богдан Богдановић описује у обичајима средњовековних градова: „За потребе пасионских игара, у средњем веку, понекад се читав град преуређивао у неку врсту сцене. Грађани су на градској капији дочекивали Христа, у ствари глумца на магарцу, уводили га у град, и тиме је представа отпочињала. Градски трг је био претворен у географску карту на којој су макетема од земље, песка и грања биле означене најважније тачке света... Имаго урбис неосетно се стапа са другом сликом, са сликом света – Имаго мунди. Ничег детињастог у томе није било; игра је имала манифестно моралну поуку; са времена на време ваљало се сетити да је град део света, и да ће у свету опстати само ако уме да се, бар са времена на време, искаже као свет у малом.” (Богдановић, 1982, стр. 222).

Када се стари век предаје у школама, обично се обрати пажња на то да су највеће и најуспешније цивилизације оне које су своју државу и културу изградиле на великим рекама. Технологија обрађивања земље је још увек била у повоју и без вештачког наводњавања и ђубрења, па је река била једини сигуран извор плодног земљишта. Данас, река као извор хране и плодног земљишта и даље има значајну улогу, али опстанак и развитак цивилизација није условљен њом као некад.

Димензије градова су умеле да преплаше своје становнике, чак и да их, као што је већ речено, нагнају на то да мисле како се приближава крај света. Са овим проблемом се суочавало много свештеника, владоца и филозофа, попут Платона, који је предлагао тачно одређен број становника града, 5040, као најздравији простор за развијање друштва и неговање цивилизацијских тековина, а одржавање

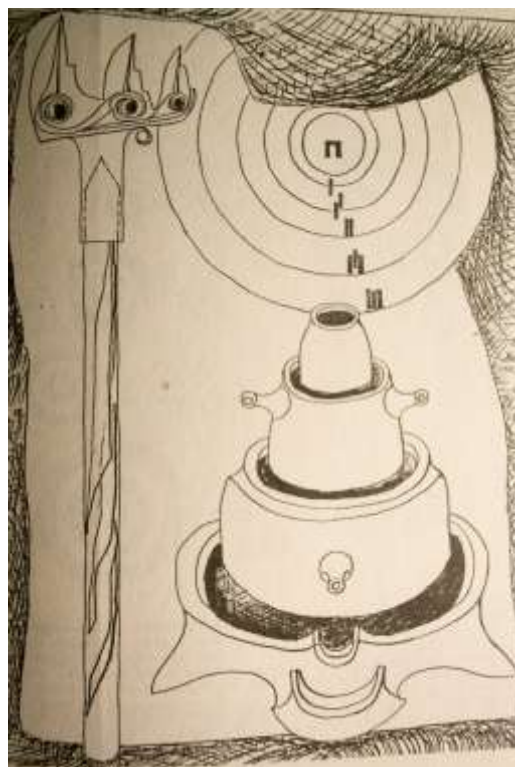
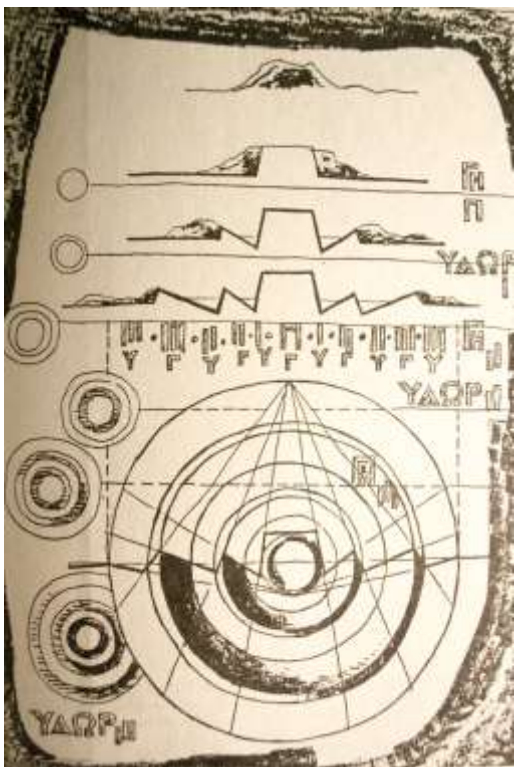
смисла и духовности тог града не би било обележавано само годишње већ би чак и градска стража имала сопствене путање, унапред одређење, које би понављале божанске потезе оснивања, и тако држала магију увек свежом. Ова идеја показује две ствари, једна је да Платон, као и сви његови савременици зна да се град мора посветити и одржавати константно, и то не само померањем градске страже већ и обичајима који би се данас окарактерисали као аријевски. Можда је тај екстрем био један од разлога зашто нису оснивани такви утопијски (или дистопијски) градови у античкој Грчкој, али друга ствар, о контроли популације и величини града је морала бити неприродна за становнике јер одудара од еволуције људских станишта која су се стално повећавала и која су пркосила тим параноичним мислима, попут Вавилона и Атине. Касније се види да је једина димензија града човек, јер је и први храм био шатор, најједноставнији облик према човековој димензији, димензија његовог боравка у простору чију му је тајну, тј. начин коришћења, технику употребе итд., дао Бог (Елијаде, 2003).

Митолошка значења реке не могу имати улогу и изазивати страхопоштовање у људима данас као некада, нити се види потреба за тиме, ипак, то не значи да се њихова традиција не може оживети, суптилно, или наглашено у савременом окружењу. У контексту физичке структуре кућа и других објеката људе и даље привлаче драматични односи изграђеног и природног окружења, и многе инспирише да своје куће поставе на литицама, или адама, да одолевају природи и буду на граници познатог и непознатог. Ти односи су некада имали симболичке улоге демонстрације моћи или удовољавању божанстава, као и представљању значаја и улоге одређених деификованих феномена. Обичаји многих региона асоцирају на древне обреде којима су се антички народи служили да би умилостивили или показали поштовање боговима воде. У књижевности, позоришту, поезији, филму и другим медијима, обилате су теме мрачних или исцелитељских моћи воде, док се у неким представља као један од карактера.

2.2.4. Примери митолошке интерпретације простора

Не може се сматрати случајним то што је најпознатији од свих утопијских градова – Атлантида. Као острвска држава, са становницима који су имали знање у свим аспектима, много развијеније од остатка планете, њој је била загарантована

светла будућност. Океан или море у коме се налазила је дозвољавао трговину са свим странама света, што јој је прибављало велико материјално богатство. Острва су заштићена морем и сваки нападач би морао да се стратегијски добро припреми за инвазију, уколико би хтео да се искрца са својом армијом, али то није крај описа ове државе. Богдан Богдановић истражује Платонову градоградитељску машту и аналитички ствара слику Атлантиде у њеном врхунцу славе. Описују се три основна канала који су делили град (Богдановић, 1986, стр. 102). Овде су канали (реке) кључан елемент.

Слике 2 и 3. Пресек и основа Атлантиде; изометрија Атлантиде (извор: Богдановић, 1986:103:105)

Подела града увек даје одређени идентитет том месту, може да значи одвајање у виду касти становништва, или подела у виду зонарања садржаја, производње, становања, војске итд. Поделити град каналима је велики инфраструктурни пројекат, неке цивилизације су своје системе развијале током стотина година (Холандија), а неке попут Француске, Британије и Америке су жртвовале хиљаде радника ради градње великих канала (Суецки, Панамски канал). Као што је речено, управљање водом представља моћ. То видимо и овде:

„... да би систем кружних басена учинили проходним у оба правца, онај велики канал од мора полазећи, продужили су и са друге стране светих кругова и извели из града на копнену страну. И најзад, као што је речено, својом превештом вештином посејдончићи су разоткрили буколичку чедност првобитне Посејдонове љубавне тврђаве... изградили су велелепна лучка постројења, свакојаке куле, мостове, капије и тунеле–канале. И тако су, најзад, технички превешто, али истовремено и шепртљаво наново помешали слану и слатку воду коју је божански градитељ Посејдон био раздвојио.” (Богдановић, 1986, стр. 110).

Слике 4 и 5. Магијска симболика Атлантиде (извор: Богдановић, 1986:107:109)

Богдановић даље наводи како је процес копања канала подразумевао ископавање мегаломанске количине земље, „сасвим довољне да се изравна и утаба нека данашња мања брдовита европска држава и да се претвори у идеалну равницу” (Богдановић, 1986, стр. 110). Мит о Атлантиди, граду–утопији, и данас је актуелан, са многим студијама Платонових дела, *Тимеја* и *Кратила*. Моћ која је описана није само хваљење градитељске вештине Атлантиђана већ служи као објашњење материјалног и духовног развитка народа, који је изнад свих народа свога времена и који најприближније од свих достиже савршенство. У контексту

Атлантиде, можемо да се осврнемо и на данашња управљања водом као доказ моћи, на примеру Дубаија, који је кроз полуострва палми вршио ископавања и насипања земљишта у равни са површинама мањих држава, да би један од последњих пројеката био архипелаг острва која из ваздуха изгледају као Земља у малом, дакле, сопствени *axis mundi*. Економска исплативост у овом случају није главни мотив и покретач пројекта, већ задивљеност људи коју он ствара.

Слике 6 и 7. Основе Атлантиде са елементима пројектовања (извор: Богдановић, 1986:111:113)

Утицај митова на данашњу праксу планирања појављује се и данас, можда и више него што је очекивано. Ово је много израженије у земљама у развоју, где традиција и национални интереси лакше могу да се интегришу у планерске праксе. Центрификација, ревитализација и интеграција креативних индустрија како би градови постали нови мотори развоја земаља остају главне теме, али у другачијем урбаном контексту.

У Гадамесу, у Либији, граду под заштитом Унеска, ради очувања наслеђа, читава популација града, претежно Бербера, исељена је у нови град. Као место уникатне берберске културе и архитектуре, постаје битно за будуће изазове

националног уједињења Либије. Од 2011. је под опсадом. Ради стварања слике уједињења и универзалне културе, нова архитектонска пракса у Либији изнедрила је више објеката који копирају систем кровова, специфичних за Гадамес. Остаци културног наслеђа имају значајну улогу у обликовању будућности нација и сам чин чувања или уништавања културе је увек везан за опстанак или уједињење.

Изграђено наслеђе које не може бити посећено добија своје визије у новој култури. На Блиском истоку, слика мултикултуралности више долази до изражаја у градовима о којима су Европљани стварали митове још од средњег века. Њихово богатство, друштвени и научни напредак, као и традиционална архитектура која потпуно одудара од европске, данас користе ове митове и предања како би се уклопили у глобалне економске токове. Дубаи, Абу Даби и Доха постају нови митови у савременом контексту. Са економским процватом у последње две деценије, они попримају садржаје са циљем да импресионирају светска тржишта. Луксузно становање се шири кроз центре градова и повећава разлику између богатог и сиромашног становништва. Готово сви објекти у центру су беспрекорно одржавани и постају магнети за туризам, културу и забаву вишег нивоа. Поред тога, они постају центри за интернационалне компаније које држе значајан удео у многим индустријама. Урбанистичко планирање и архитектура су у служби ових трендова и професионалцима су тражена решења и пројекти у рангу утопија и визуелног премошћавања традиционалне градње у савремену архитектуру. Копирање старих митова о градовима Блиског истока није могуће, али су као узор и идеја били кључни за стварање нових митова.

Остаци митова у савременом планирању најчешће се јављају у виду поштовања традиције. Изгубљени мит Ордоса који је циклично мењао своју локацију у монголском пејзажу се трансформише након кинеског управљања Монголијом. Ордос, логор, састоји се од осам шатора Џингис-кана и у себи интегрише различите културе, племена која су учествовала у походима. Свака локација на коју се Ордос премести има свој садржај и ритуале који се обављају у шаторима. Кинеско руководство је педесетих година двадесетог века фиксирало овај комплекс у виду кенотафа. Иако су неки ритуали задржани, они су прилагођени и промењени, што изазива поделе у монголској јавности које изражава губитак традиције.

Очување митова и њихова реинтерпретација доприносе и очувању културног наслеђа као „необновљивог ресурса и идентитета” (UNESCO, 1972) у време глобализације. Културно наслеђе повезује становнике са историјом, колективним сећањем, учвршћује осећај припадања и може да пружи увид у суочавање са будућношћу, и „оно представља суму свих прошлих креативности, чији резултати одржавају напредак друштва” (Landry, 2006, стр. 6). Културно наслеђе, материјално и нематеријално, кроз креативну економију мења свој однос према деловима урбане морфологије која га окружује. Некада виђено као кочница у индустријском развоју, кроз креативну економију добија нови смисао и отвара потенцијале у регенерацији, расту идеја и решавању проблема који су везани за функционисање града као вишеслојне мреже. Циљ је реактивирање мита као идеје креативне економије у унапређењу градске структуре. Да би се то постигло, потребно је посматрати дијахронијску структуру река некада и синхронијску структуру река данас. Овиме се одређују физички потенцијали митологије у простору, који прелазе из наративне у просторну форму.

II КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ТЕОРИЈСКИХ ПОСТАВКИ И УРБАНИСТИЧКИХ РЕШЕЊА ПОСТОЈЕЋИХ ПРИМЕРА ИЗ СВЕТСКЕ ПРАКСЕ

3. УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ У СРБИЈИ

Транзиција државе од почетка XXI века је обележена тешкоћама у усаглашавању са светском и европском праксом. Проблеми произилазе и из централизације урбаног становништва у Београду, при чему се могуће инфраструктурне, културне, друштвене, економске и друге везе између насеља не стварају.

Прихватање и имплементација принципа одрживог развоја је спора због ограничених средстава у буџетима, али ови проблеми погађају и Београд. Општине које су имале раније успостављене индустријске зоне, попут Палилуле и Савског венца, сада имају на располагању земљиште које погађају проблеми приватизације, имовинских односа и пада услова за живот.

3.1. Урбани развој Србије и Београда у XXI веку

Милица Бајић-Брковић (2010) истиче више проблема у урбаном развоју земље: недовољно контролисани и усмеравани процеси урбанизације и урбана неравнотежа, субурбанизација (стварање зона транзиције), синдром „слободног стрелца” (неразвијена инфраструктура и слаба интерна и екстерна комуникација насеља), неразвијена конкурентност, недовољна афирмација и коришћење сопствених компаративних предности, мање развијени градови и урбана насеља или они који су у стагнацији по правилу се налазе у подручјима са израженим развојним проблемима, непризнавање или невољност прихватања доктрине одрживости. На локалном нивоу наводе се и проблеми угрожености природних и културних вредности лоцираних у градовима и урбаним насељима, или њиховом непосредном окружењу.

С обзиром на чињеницу да је велики број села у Србији осуђен на одлазак или изумирање становништва, тј. да чак 75% села показује већи морталитет од наталитета и да се очекује да 700 села нестане у следеће две деценије (Митковић, 2010), питање је како се суочити са овим феноменом. Уочено је да је што већи

ниво природних вредности, то је нижи степен комуналне опремљености насеља. Свакако, узрок морталитета (наравно, не једини) није природно окружење, већ отуђивање од простора који не пружа довољно комуникације са осталим областима или насељима и ствара изолацију за своје становнике.

Проблеми градова који су наведени проистичу, између осталог, из лоше планерске праксе у земљи. Као што Ландри (2000) наводи, у постсоцијалистичким земљама Источне Европе планирање је запостављено и служи као орган за спровођење политичке воље, која је обично краткорочног карактера, што не оставља места дугорочном планирању, чији је део опсежно планирање и сагледавање морфолошких целина, морфологије терена, потенцијала и слабости насеља.

Београд прате исти проблеми, иако су они више изражени у осталим подручјима Шумадијског округа (Бајић-Брковић, 2010). Извођење пројекта Унутрашњег магистралног полупрстена показује инфраструктурне промене које су потребне за бољу стратегију развоја града (Филиповић, Обрадовић, 2004), при чему се на путу ка извођењу ових пројеката приказало много, већ наведених, проблема приватизације, имовинских расправа и неприлагођености садржаја у смислу стварања важних инфраструктурних пројеката кроз стамбена насеља. Развој Београда после II светског рата био је усмерен на тешку индустрију и повећање становања у виду изградње више нових насеља, од којих је највеће Нови Београд. У овом процесу су се мењали економски центри града, и тада је дошло до запуштања четврти, попут Савамале, који су пре рата били центар и економског и друштвеног живота града (Максимовић, 1983). Многи фактори су утицали на ове промене, између осталог, и положај терена на коме се Савамала налази, који је раније био погодан јер није допуштао турској војсци да са Калемегдана бомбардују средиште српске урбане популације. Развој града је још од почетка XX века био планиран као проширвање и прелажење Саве, ка Земуну, при чему се разматрала и могућност урбанизације Великог ратног острва (Максимовић, 2010).

У урбаној матрици града препознаје се више врста саобраћајних мрежа које су се мењале у протекле две стотине година у зависности од идеологија које су пратиле власти престонице. Због специфичног положаја између брда и реке,

Савамала, али и дунавско шеталиште до неке мере, имају карактеристике линеарног града, који делују одвојено од остатка мреже. У случајевима када се економски, социјални и политички фокус живота града премештао у нова насеља, ове локације су због геоморфолошких особина остајале изоловане. Деградација ових зона и потреба за новим грађевинским земљиштем у близини центра града, учинила их је погодним за нови процес урбанизације.

Индустријске хале на локацији Луке Београд су готово у потпуности претворене у просторе намењене креативној економији, попут дизајн-инкубатора или мултифункционалних забавних објеката чији су садржаји везани и за рад и за рекреацију. Ови објекти су идеалан потенцијал за развој креативне индустрије, али и за урбане трансформације, јер према Ландрију (2000), потреба за компанијама и радницима који се баве знањем иницира урбане трансформације широм света. У индустријском добу је постојала потреба за диференцирањем тешке индустрије од рада, дома и рекреације. Креативне индустрије, међутим, захтевају урбане факторе који задовољавају потребе за отвореношћу и социјалним интеракцијама. Иронично, на ове потребе најчешће одговарају индустријски објекти око градских центара (Смит, 1996), иако су ове зоне раније биле најмање привлачне за ове садржаје.

У Србији је изражен популациони феномен карактеристичан за земље у индустријском развоју – главни град садржи око 30% становништва целе земље и самим тим је економски неупоредив са осталим већим градовима у земљи. Ова централизација економије доводи до слабих регионалних центара у земљи, а самим тим долази и до слабе повезаности тих центара са насељима. Повезаност и комуникације су један од кључних фактора у развоју насеља, па је овај проблем дубоко укоренен и негативно утиче на многе факторе развоја регија (Бајић-Брковић, 2010), услуга (здравствених, административних и др.) и коришћења обновљивих извора енергије у склопу одрживог развоја.

У Србији се истиче флегматичност и необавештеност становника у вези њиховог учешћа у планирању, као и неинсистирање на могућност слободе кретања у урбаном окружењу. Током одржавања Летње школе архитектуре у Петници, Ваљево 2012. године је одржана и радионица у центру града чија је тема била учешће грађана у развоју јавних простора Ваљева. Недељу дана тридесет

волонтера је позивало грађане да присуствују презентацији стручњака и студената који су у оквиру радионица анализирали град и истраживали потенцијале урбаних простора. Од припремљених педесет места за посетиоце, на позив се одазвао једино стручњак – градски планер са својом породицом. Закључак радионице је био да јавност није довољно укључена у планирање јавних простора, али и да није обавештена о својим правима и учешћу у планирању. Закључено је, такође, да медији нису одговорни за овакав однос становника града, већ да решење проблема мора да проистекне из промене планерске праксе у овом граду (Градишар, 2012). Иако се на примеру радионице не може анализирати целокупно стање свести о правима грађана, која притом нису примарна за живот, може се закључити да се урбаним развојем већином баве стручњаци под утицајем приватног интереса, док је јавни интерес у мањем фокусу. Ово се види и на протестима „(Не)Давимо Београд” на Савамали, где су грађани исказивали незадовољство због будућег плана реконструкције ове четврти.

Слика 8. Протест „(Не)Давимо Београд” 26. 4. 2015.

3.1.1. Регионалне стратегије развоја

Ток Дунава у Србији је дужине 449,9 km, али инфраструктура, тј. добра мрежа путева није направљена или се не одржава и многи амбијенти, насеља и градови који се налазе уз обале Дунава, нису квалитетно повезани у односу на друге европске регије. Дунав је традиционално био граница – лимес Римског царства, чије су окоснице под Октавијаном Августом биле утврђене његовим

током, као и током Рајне и касније Лабе. Широка река је представљала идеалну границу са које је било могуће бранити велику територију. Значај лимеса је опао са падом Источног римског царства, али је психолошка баријера, поред тактичке, опстала и касније. После II светског рата, Дунав је поново постао лимес, између Источног блока и Југославије, са само једним релевантним путним прелазом до Румуније. Као што је наведено раније, река и даље има потенцијал да постане симболичка граница између регија, нарочито под утицајем идеологије, као некада што је био случај са религијом. Реке су у историји биле генератори градова и култура, али после неколико историјских периода, свака веза се поново осмишљава, постаје граница, или веза ка новом хоризонту. Пројекти Европске уније попут *Vision Planet* за Западну и ESTIA-SPOSE за Источну Европу, полицентричним ширењем Европске уније ка југоисточној Европи, охрабрују сваки инфраструктурни канал који води ка повезивању региона и насеља у физичком или другом смислу и у складу је са данашњим тенденцијама повезивања регија и држава у целој Европи.

Слика 9. Дунавски коридор у оквиру Европске Стратегије за Дунав (извор: EU Strategy for the Danube Region <http://www.peopleandskills-danuberegion.eu/>, 26. 1. 2016)

Позиција Београда пружа много могућности за развој кроз ове програме. Једна од локација која је у фокусу развоја Београда је Савамола, преко које град треба да поврати и акцентује своју позицију на Сави и прошири комуникацију између обала и остатка града. Наиме, када је савска обала постала средиште речне трговине у XIX веку, десио се преседан, јер до тада је увек дунавска обала коришћена као главно пристаниште. Ова улога је допринела значају четврти и покренула прва питања око лакшег повезивања са остатком града, с обзиром на то да постоји висинска разлика од отприлике 20 m између пристаништа и Кнез Михаилове улице. У почетку је изолованост одговарала овом насељу, док је касније постала потешкоћа, па локација обилује остацима индустријског наслеђа, попут кранова и лифтова за лакши пренос робе.

У конкурсу за Бетон халу из 2011. године ова висинска разлика се увидела као потенцијал за инфраструктурни пројекат мешаног садржаја који би боље повезао две градске целине. Иако конкурс није изведен, у њему се видео значај градских обала као капија града ка осталим градовима региона на рекама и значај реконструкције самих јавних простора на речним обалама.

3.2. Београдске обале река

Кроз Београд протичу Дунав и Сава, што град чини погодним коридором за одвијање речног саобраћаја. У изграђеном наслеђу града налазе се јавне површине које нису инкорпориране у главну урбану матрицу, тако да се омогући пешацима да користе јасне руте на обалама тих река. Поред неприступачних јавних површина, излазак на реке је отежан због индустријских зона, лука и фабрика. Ободи старог града су одсечени од реке железничком пругом за теретне возове.

На изолованост дунавског и савског кеја нису утицале само геоморфолошке особине терена већ и принцип трговачког развоја града и луке чиме се пругом пресекла веза између Старог града и обала, а транзитни саобраћај остао у центру града (Максимовић, 1983). Иако се на ове проблеме указивало много раније, до данас су они остали нерешени, а четврти попут Савамоле су успориле и изгубиле покретачку енергију развоја.

Процес центрификације има кључну улогу у економском и урбаном развоју Београда, што се види из стратегија градске управе у последњих десет година, које обухватају позивање великих страних архитектонских бироа да направе идејне пројекте који би „спустили” Београд на своје реке, попут бироа Данијела Либескинда, Захе Хадид, Јана Гејла и компаније Игл Хилс (*Eagle Hills*). Интервенције су биле усмерене на Луку Београд, Аду Хују на Дунаву и Савамалу. У описима пројеката може се видети истицање принципа одрживог развоја и подстицања креативних индустрија који би водили ка центрификацији ових делова града. Улога грађана у планирању је запостављена и пројекти су њима представљени обично након завршеног конкурса или одлуке о градњи, што води ка недовољно контролисаном и усмераваном процесу урбанизације и урбаној неравнотежи, субурбанизацији, тј. стварању зона транзиције (Бајић-Брковић, 2010). Ландри (2000) наводи да је у постсоцијалистичким земљама Источне Европе планирање запостављено и служи као орган за спровођење политичке воље. Либерални капитализам који је преузео примат у развоју градова овог подручја није ограничен и усмерен од стране општина, јер се чак и постојеће регулативе слабије спроводе (Милићевић, 1990). Тиме су стратегије развоја града обично краткорочног карактера, што се препознаје и у Београду. Планирање и извођење пројекта Унутрашњег магистралног полупрстена показује да су граду већ дуже време потребне инфраструктурне промене које би изместиле транзитни саобраћај из центра града и вратиле значај градским центрима, попут Савамале и Дорћола, у који спада Лука Београд, и који су опет у фокусу као потенцијала за почетак одрживе стратегије развоја града (Филиповић, Обрадовић, 2004).

У Београду се не дешава масовно исељавање сиромашних становника – с обзиром на социјалистичку тековину, центар града није постао доступан најсиромашнијим слојевима, али је запуштеност јавног земљишта довела до стварања више радничких, али и гетоизованих ромских насеља на подручју центра града, са неодговарајућом инфраструктуром и услугама. Чим је ревитализација Савамале почела, дошло је до присилног исељавања ромске популације и запослених људи у Железницама Србије, који су постали прве, а за сада и једине критичне групе угрожена центрификацијом, мада је процес и даље у току. Иако је инфраструктурна опремљеност радничког насеља била на ниском

нивоу, постојала је веза са градском матрицом. Насеље се протезало паралелно са пругом до моста Газеле. Многи хангари и магацини на локацији су већ више деценија били ван употребе, а дивља градња је обухватала и одређену синтезу са овим објектима. Наиме, стамбени објекти су се „лепили” за магацине, где се традиционални вид грађења преклапао са конструкцијама хангара. У насељу је уочен и вид трга, непопличаног, али уоквиреног и јасног карактера јавног окупљања.

3.2.1. Савамала

Савамала је део централног градског језгра и има богато градитељско наслеђе. У њој се много раније одиграла једна врста процеса, слична центрификацији, и постала је окосница за њен развој. Од 1813. године ово београдско насеље је било уточиште за избеглице из Бугарске, Мађарске и других земаља региона после уговореног мира са Турцима. Године 1835. становништво се под наредбом Кнеза Милоша, а потом и присилом, исељава и први пут се у историји Београда на савској обали ствара нови центар града. До II светског рата овај део града постаје важан економски и политички центар Београда, што се и види изградњом Велике касарне, Ђум-рукане на Сави, где је било прво позориште Београда, Велике пиваре, као и хотела Бристол 1912. године, својевременог центра монденског живота. Фокус економије и градских централних активности изместио се после увођења других комуникационих токова, чиме је транзитни саобраћај директно угрозио развој ове локације.

Магацини и напуштени стамбени објекти на Савамали су готово у потпуности претворени у просторе намењене креативној економији, попут дизајн-инкубатора или мултифункционалних простора чији су садржаји везани и за рад и за рекреацију, слично као у случају Луке Београд. Ови типови објекта и услуге које они пружају су потенцијал за развој креативне индустрије, али и за урбане трансформације, јер потреба за компанијама и радницима који се баве знањем иницира урбане трансформације и доприносе развоју креативних индустрија (Landry, 2000). У индустријском добу је постојала потреба за диференцирањем тешке индустрије од рада, дома и рекреације. Креативне индустрије, међутим,

захтевају урбане факторе који задовољавају потребе за отвореношћу и социјалним интеракцијама.

На Савамали је почела изградња стамбено-пословне куле, у оквиру пројекта „Београд на води”, који представља капију отварања према реци. После изградње торња на обали Саве, планира се и пословни и стамбени простор на остатку локације, са мањим процентом културног садржаја. Остаје питање шта ће привући потенцијалне становнике, кориснике и купце на локацији.

Слика 10. Савамала (извор: <http://www.bing.com/maps/>)

Упркос протестима и незадовољству дела градске јавности, пројекат је одобрен у првобитном договору са компанијом Игл Хилс. Нетранспарентност израде мастер плана за ову локацију је повукао низ питања, због којих су и настали протести. Између осталог, многа техничка питања, попут померања пруге, канализације, водоснабдевања, спајања са градском саобраћајном мрежом, одступања од плана развоја града, финансирање и уопште студије одрживости пројекта, нису била, а нека од њих и данас нису, доступна јавности.

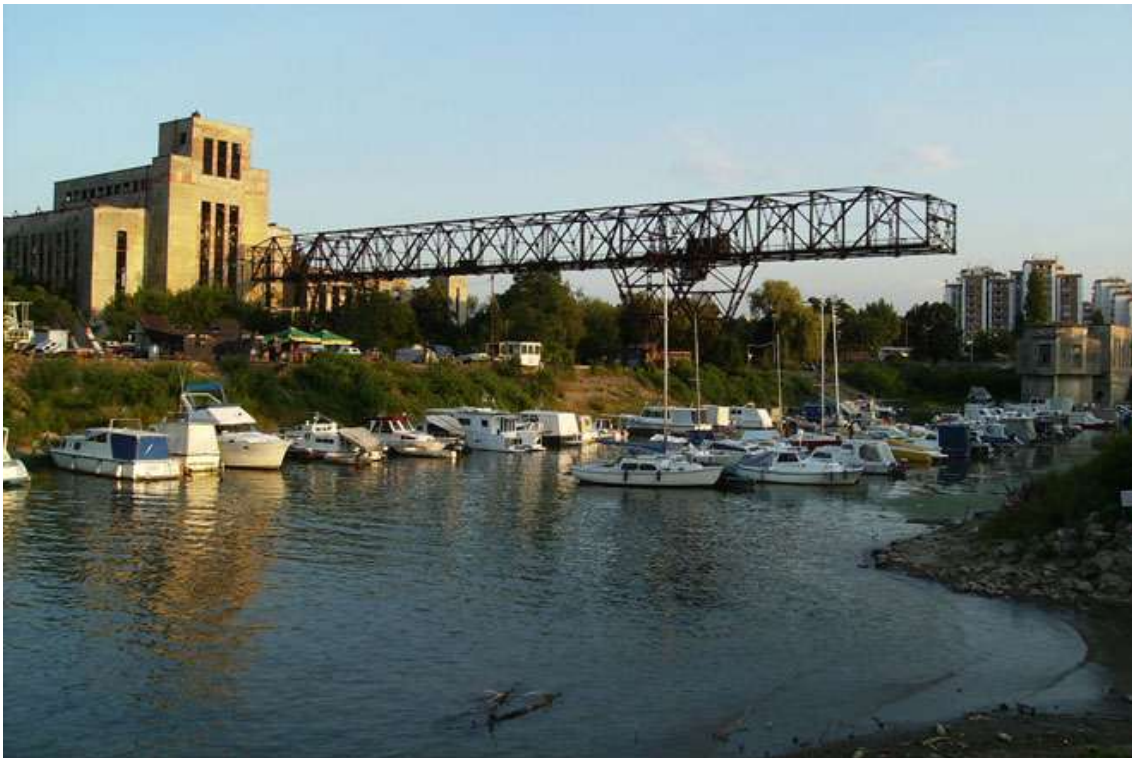
Битно је напоменути да је увид у пројекат „Београд на води” постао доступан јавности тек када је план реализован и тада популација Савамале, и популација целог Београда уопште, није могла да учествује у изради пројекта као један од фактора интереса у свом граду.

3.2.2. Марина Дорћол

Марина Дорћол се налази у граничној зони центра град, поред Калемегданске тврђаве, тачније доњег града, у приобаљу Дунава. На локацији се налази фабрика Беко, која је у последњој деценији предмет различитих спорова између инвеститора и града.

Сагледавањем планских и просторних услова на локацији уочени су следећи проблеми на овом подручју:

- нерационално коришћење вредног градског земљишта,
- лоша инфраструктурна и саобраћајна опремљеност и отежан приступ обали,
- девастирана животна средина,
- неадекватне намене, садржаји и активности за простор приобаља,
- непостојање ажурне и потребне планске документације за трансформацију простора и изградњу нових садржаја.

Слика 11. Марина Дорћол (извор <http://www.navodi.com/2014/09/>, 26. 1. 2016)

Поред близине центра града, ово подручје има и низ других квалитета. Индустијски погони фабрике Беко престали су са радом дуги низ година. Власничка трансформација ове зоне отворила је нове могућности и утицала је на захтев инвеститора да гради у овој зони, уз могућности које пружа ГП Београда, тачније трансформације индустријске зоне у комерцијалне и градске. Значај простора је интеракција са специфичним амбијентом простора речне обале и јавних простора на Дунаву, као и приступ Калемегданској тврђави.

На локацији је могуће извршити веома суптилно степеновање отворених простора, кроз однос јавно–приватно, повезати га са Калемегданском тврђавом, конкретно Видин-капије са дунавским кејом, што је значајно на нивоу града (приобаље), па до сасвим локалне употребе, кроз организацију отвореног простора у унутрашњости блока.

На локацији је био предвиђен и комплекс испуњен хотелским, спа и бизнис садржајем који је требало да пројектује биро Захе Хадид. Пројекат је имао помешане критике у јавности, при чему се највише замерало на раскидању природне везе локације са Калемегданском тврђавом и контраст изразито традиционалној архитектури ове локације.

3.2.3. Земун

Подручје старог града Земуна је одлично позиционирано у односу на укупну градску матрицу, добро је повезано са центром града, излази на реку и има уређену речну обалу. То је веома атрактивна градска локација на којој се налазе пијаца, Трг победе са зградом општине на њему, кула Сибињанин Јанка, окретница више аутобуских линија, са везама према околним насељима и центру града. Главна улица у Земуну је веза са центром града, и до подручја саобраћа велики број линија јавног градског превоза.

Улице су различите по морфолошким карактеристикама, интензитету и врсти саобраћаја. Трг победе и Господска улица су недавно реконструисани. Господска улица је интегрисана. Низ улица око Гардоша прати коте терена и уклапа се морфолошки у брдо на коме су изграђене.

Садржаји у старом граду су разноврсни и обухватају становање, комерцијалне делатности, управне зграде, пијаце, а парцелација и физичка

структура су потпуно дефинисане. У питању су затворени блокови збијене изградње средњоевропског карактера. Терцијарне делатности су у улицама Главној, Господској и на Тргу победе, распоређене дуж читавих фронтова у локалима у приземљу објеката и веома добро инкорпориране у стамбено ткиво.

Слике 12, 13, 14. Земунски кеј и Гардош (извор З. Миловановић)

Урбана матрица овог подручја потпуно је дефинисана и искључена је свака могућност њене значајније промене. То значи да је простор којим се располаже за будуће трансформације овог градског ткива потпуно ограничен и да није могуће рушењем или другим радикалним интервенцијама добити нови јавни простор. Земун је посматран као заштићена архитектонско-урбанистичка целина. Тај проблем је најочигледнији са аспеката саобраћаја, па се истичу:

- недостатак паркинг-простора,
- уске улице, често једносмерне,

- недовољно простора за пешаке,
- недовољно простора за комерцијалне делатности.

Проблем недовољног простора огледа се и на недостатку мањих зелених површина унутар подручја. Овај недостатак је делимично надокнађен у зони приобаља, али је он друга врста јавног рекреативног простора. Наиме, то је рекреативна површина од значаја за шире подручје, па чак се може рећи и за цео град, а на локацији недостају мале зелене површине нижег степена јавности за локалне станаре.

Поред локационих карактеристика (позиција у односу на главни градски центар и реку), ово подручје има и низ других квалитета: уређена матрица, повољан однос различитих урбаних намена (становање/трговина/услуге /рекреација), фина дистрибуција јавних површина (осим зелених).

Постоји и могућност преуређења и других улица на подручју у интегрисане. Такав начин реконструкције захтева сагледавање функционисања саобраћаја не само на задатом подручју већ и у ширем урбанистичком контексту. Регулисањем режима саобраћаја могуће је амортизовати проблеме недовољне ширине улица.

На локацији је могуће извршити веома суптилно степеновање јавности отворених простора, од оних значајних на нивоу града (приобаље), па до сасвим локалне употребе (мањи скверови, унутрашњост блока).

Важан квалитет је историјска димензија подручја. Осим што је конкретан простор историјски значајан, он је истовремено у интеракцији са специфичним амбијентом простора Гардоша.

3.2.4. Лука Београд

Лука Београд се налази у рубној зони центра града, у приобаљу Дунава, узводно од марине Дорћол, и обухвата луку са пратећим складишним простором.

Сагледавањем планских и просторних условљености уочени су следећи проблеми на овом подручју:

- нерационално коришћење вредног градског земљишта,
- лоша инфраструктура и саобраћајна опремљеност,
- отежан приступ обали,

- девастирана животна средина,
- неадекватне намене, садржаји и активности за простор приобаља,
- непостојање ажурне и потребне планске документације за трансформацију простора и изградњу нових садржаја,
- додатни проблем су недефинисани имовински односи.

Слика 15. Лука Београд и Ада Хуја (извор З. Миловановић)

Поред локационих карактеристика (позиција у односу на главни градски центар и реку), ово подручје има и низ других квалитета. Важан квалитет је базен луке Београд, који без обзира на евентуалну промену намене коришћења простора може да се задржи, али са другом наменом. Комплекс складишних простора у окружењу требало би да се кроз процес рециклаже адаптира у нове намене и садржаје. У индустријско-градитељско наслеђе спада и објекат електричне централе. Осим што је конкретан простор значајан, он је истовремено у интеракцији са специфичним амбијентом простора Дунава, као и залеђа околног окружења.

Постоје потенцијали за веома суптилно степеновање јавности отворених простора, од околног приступног до оних значајних на нивоу града, базена луке,

трасе за кретање бициклиста и пешака, као и интервенције сасвим локалне употребе (мањи скверови, унутрашњост околног блока).

3.2.5. Ада Хуја

Ада Хуја се налази узводно од локација Луке Београд и марине Дорћол, и издвојена је као полуострво са рукавцима. Историја локације је везана за индустријски развој Београда и на њој се налази више фабрика и магацина. Поред тог садржаја, на локацији се налази и картинг-стаза, као и ромско насеље. Веза са градом је добра, преко Булевара Деспота Стефана.

Сагледавањем планских и просторних условљености уочени су следећи проблеми на овом подручју:

- нерационално коришћење вредног градског земљишта,
- лоша инфраструктурна и саобраћајна опремљеност и отежан приступ обали,
- девастирана животна средина,
- неадекватне намене, садржаји и активности за простор приобаља,
- непостојање ажурне и потребне планске документације за трансформацију простора и изградњу нових садржаја,
- додатни проблем су недефинисани имовински односи.

Поред локационих карактеристика (позиција у односу на главни градски центар и реку), ово подручје има и низ других квалитета. Важан квалитет је близина базена Луке Београд, око које се планира комерцијални центар, са пратећим садржајима, као и становањем, посебно развијеним у зони од моста према рукавцу Дунава. Потенцијал локације се сагледава у унапређењу постојећих рекреативних садржаја, као и зелених површина. Осим што је конкретан простор значајан, он је истовремено у интеракцији са специфичним амбијентом простора Дунава, као и залеђа околног градског окружења.

На локацији је могуће извршити веома суптилно степеновање јавних отворених простора, везаних превасходно за рекреативне садржаје. Повезивање са околним планираним садржајима стамбене зоне планира се између моста, комерцијалног центра око базена Луке Београд, уз поштовање карактеристика

обалоутврде Дунава према захтевима међународног пловног пута, као и укључивање трасе за кретање бициклиста и пешака.

У оквиру планова за преуређење простра Аде Хује, извршена је просторна анализа подручја помоћу бироа данског архитекте Јана Гејла. Промене структуре се највише у овој студији огледају у пренамени простора у искључиво рекреативан, и пренамени постројења у садржаје културног карактера.

3.2.6. Наслеђе на београдским рекама

Поред индустријског градитељског наслеђа, на београдским обалама постоје и многи други остаци култура из времена од неолита до средњег века.

Савамала и Лука Београд се помињу и као могуће локације за прва насеља Скордиска, племена из III века пре нове ере чији су остаци нађени на подручју Београда, али без јасног урбаног ткива насеља. Поред археолошких налазишта Римског царства, чија је стара градска матрица одређена, ранија насељавања овог подручја нису довољно истражена, али дају могућности за развој града под окриљем креативних индустрија, с обзиром на то да постоје материјални докази постојања ових култура и истраживања на сличним подручјима из којих се могу утемељити одређени обрасци насељавања.

У контексту београдског археолошког наслеђа, битно је поменути насеље Винча, које је настало у VI миленијуму пре н. е. Скулптуре нађене на овом локалитету највећим делом су антопоморфних облика са рибликим лицем. Свесно или подсвесно, елементи симболике реке дубоко су усађени у културне обрасце друштва које је обитавало на овој локацији око осам стотина година. Тумачење њихових симбола, начина живота, протописма и уметности винчанске културе, ограничено је с обзиром на дисконтинуитет у развоју насеља после 4500. године пре н.е.

Даље, низ ток Дунава налазе се и средишта културе Лепенског Вира, чији су најранији остаци датирани из 5610. године пре н. е. Урбанистички гледано, матрица насеља је неправилног облика, али са централном, највећом кућом у средишту, док су све куће оријентисане ка Дунаву, што је правилније могуће, из чега се види значај реке у планирању насеља ове културе (Ристић, 2011). Правилно формирање конструкције кућа винчанске културе, које је

подразумевало формирање и разумевање једнакоугаоног троугла, упућује на развијеност геометрије, док многи знакови на декорацијама и алатима указују на појмове који су везани за реку, попут вира, тока, фауне и сл. (Ристић, 2011). Ово наслеђе има значај који сеже даље од националне историје, везан је и за историју Балкана и Европе. За сада су и даље неискоришћене могућности њеног представљања, иако се кроз анализу културе ових насеља види да је река једини пут којим могу да се физички представе ван музеја. Савамала је попут ових налазишта изолована, али са могућношћу да се непосредно отвори ужем урбаном ткиву највећег града Србије и због тога је најближи креативни канал до препознавања ових локација.

Слика 16. Подручје распрострања Винчанске културе (извор:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/60/Vin%C4%8Da_culture_locator_map.svg/250px-Vin%C4%8Da_culture_locator_map.svg.png)

Поновним промишљањем улоге река и културног наслеђа у Србији, као и њихове међусобне условљености, фокусирањем на трансформацију овог односа кроз различите историјске епохе, могу се открити бројни потенцијали за развој приобаља и унапређење односа насеље–река–човек. Овај концепт није ван савремених урбанистичких токова, већ омогућава креирање тачака за конекцију региона, што је и циљ пројекта ESTIA-SPOSE. У повезивању Савамале са историјским локалитетима ван Београда види се потенцијал митологије реке. Оживљавање веза чији трагови воде даље од антике имају значај у развоју

концепта креативног града и доприносе разноврсности садржаја који речна обала може да пружи када се отвори према граду.

Слика 17. Статуе речних симбола винчанске културе (извор: М. Радовановић)

4. ПРИМЕНА КОНЦЕПТА КРЕАТИВНОГ ГРАДА И ЗНАЧАЈ КРЕАТИВНЕ ЕКОНОМИЈЕ СА ОДРЕЂЕНИМ АСПЕКТИМА МИТОЛОГИЈЕ У СВЕТСКОЈ ПРАКСИ

Концепт креативног града прате структурне промене у планирању које укључују и економске и структурне промене са могућностима олакшања примене пројеката уколико промовишу принципе оваквог развоја. У ЕУ се овај концепт нарочито примењује кроз развој електронских комуникација, како би се омогућила мања зависност од веза физичке инфраструктуре и комуникација. У градском окружењу фокус развоја је на изолованим деловима урбане структуре, као што је случај са речним обалама, како би се повећала и оправдала ефикасност њиховог коришћења и остварио допринос у друштвеним сферама за становништво кроз културу, забаву и трговину.

4.1. Примери трансформације приобаља из светске праксе

У пројектима трансформације речних обала у ЕУ издваја се принцип задржавања градитељског наслеђа на локацији, иако можда оно није ни званично уврштено и стављено под заштиту одређених институција за то подручје. У концепту креативног града, није битна само иновација и доношење нових идеја, већ више и синтеза старих идеја из којих проистичу нови односи (Landry, 2000). Улога митологије у овим реконструкцијама није препозната као примарна, у већини случајева ни као подсвестан принцип, али је могуће анализирати односе град–река, човек–река, човек–град, и кроз њу издвојити делове пројекта на којима су препознате митолошке или симболичке везе старог и новог или покушаји одржања *genius loci* на локацији.

4.1.1. Билбао

Као једну од окосница планирања и извођења међународних пројеката у креативној индустрији, може се навести пример развоја града Билбаа у Шпанији. Релативно сиромашан индустријски град у Баскији је од шездесетих година имао велико проблеме са економијом, загађивањем окружења, незапосленošћу и деградирањем урбане структуре.

Регенерација градског простора Билбаа је почела 1981, од обнове објеката културе, тачније, сарадњом са фондацијом Гугенхајм и отварањем музеја Гугенхајм на обали реке, на локацији која је раније служила искључиво као индустријска зона. Грађевински фонд који је планиран за локацију у првој фази пројекта, уопште није био везан за стамбене и пословне функције, већ за креативне индустрије. Позивање америчког архитекте да пројектује објекат од регионалног значаја, био је велики потез и показао је умеће дугорочног планирања и визије градских и регионалних власти. Томас Кренс, директор фондације Гугенхајм, предложио је Френка Герија за овај пројекат. Прихватање предлога је био добар вид међукултурне сарадње власти у Баскији, с обзиром на то да су се многи грађани запитали зашто највећи пројекат у том периоду (1981–1997) није дат домаћем архитекти, већ калифорнијском. Изградња објекта је захтевала укључивање многих интернационалних грађевинских компанија, док је главни надгледач радова био Хуан Игњацио Видарте, садашњи директор Гугенхајм Билбаа.

Иако је завршетак објекта 1997. изазвао бројне међународне похвале, прилив туриста и незапамћен број посета због кога је настао израз „Гугенхајм-ефекат” (или „Билбао-ефекат”), развој приобаља Билбаа није ту завршен. С обзиром на велики заинтересованих страних инвеститора за изградњу објеката у граду, постојао је велики притисак да се земљиште прода, али су закони и потребе грађана остали при своме. Обале Билбаа имају комерцијалне објекте, али 80% земљишта око музеја је намењено за грађане и рекреацију.

Слике 18 и 19. Билбао пре и после ревитализације речних обала (извор: <http://designobserver.com/feature/does-bilbao-need-another-guggenheim/25978/>)

Билбао има стари центар града који се мало изменио од XIV века, с обзиром на стагнацију града у ренесанси, што челници виде као велики бонус туризму града и труде се да очувају тај карактер. Такође, град има више десетина музеја, који су доживели процват са отварањем музеја Гугенхајм. Градске власти су одлучиле да Бибао прилагоде животу нове, креативне класе и да старе индустријске зоне на обалама река не претворе у комерцијалне, већ у зоне за све грађане. Сматрали су да је битно да многи људи који долазе у град, не само турисити већ и странци који су дошли да живе и раде у Билбао, а који махом припадају креативној класи, имају све могућности за испуњење потреба. Тако је и настао пројекат умрежења музеја и веће повезаности културних центара, заједно са изградњом пешачких мостова и преуређења обала реке, које су прилагођене шетачима, рекреативним активностима и спортистима.

Градска власт је кроз јавно–приватно партнерство реализовала програм у коме су се цркве, виле, музеји, пијаце и позоришта пријављивали и добијали фондове за оживљавање објеката. Сличан фонд је направљен и за објекте

приватног становања, тако да је до данас готово сваки објекат у старом центру града доживео неку трансформацију или обнову. Оваква промена града од осамдесетих година није случајна – отвореност ка идејама и међународној сарадњи града са компанијама и установама довела га је до преображаја у модеран град. Ипак, да би трансформација била готова и да би креативна класа функционисала у метрополи од милион становника, покренут је и изведен још један пројекат – Билбао Метро.

Пројекат је још један одличан пример интернационалног грађевинарства, главни пројектант је био Сер Норман Фостер, док су главни извођачи били из Шпаније, али са многим страним подизвођачима. Изградња метроа допринела је ослобађању вредног земљишта на обалама реке, као и ка периферији. На овом земљишту изграђен је аеродром који је пројектовао Сантјаго Калатрава, и допринело се изградњи стамбених објеката, хотела, објеката културе, зграда универзитета и пословних објеката. Метро је пројектован у складу са највишим стандардима јавног транспорта, што је допринело искуству домаћих компанија, али и повећало осећај самопоштовања грађанима, који живе у граду са најсавременијим стандардима у јавном животу. Метро је повезао 350.000 људи из ужег градског подручја са метрополитенским подручјем града од око 700.000 становника и унапредио свакодневне комуникације. Чисто и једноставно пројектован, овај пројекат оставља утисак на сваког туристу који дође у Билбао, чиме се осећа снага града трансформисаног од регионалног лидера у град од интернационалног значаја.

Још један пројекат које су предложили и извеле градске власти доприноси урбаној трансформацији Билбаа. *Bilbao Ria* је велики инфраструктурни и грађевински подухват чији је циљ смањење проблема транспорта и развој постојећих урбаних зона у којима су идентификовани потенцијали за инвестирање. Идентификоване зоне су сувише ризичне за улагање приватног сектора, тако да је пројекат кренуо под окриљем јавног сектора, са почетним буџетом од 1,8 милиона долара, који је миноран за решавање проблема ове величине. План града је да рашчисти браунфилодове у оквиру више локација, и потом, да препарцелише и промени намену ових простора. Јавно финансирање је веома допринело брзом раду, јер је допустило флексибилност у организацији која

је могла независно да доноси важне одлуке. После резонирања парцеле би се продавале, а део профита би припао и ранијим власницима парцела, уколико су биле у приватном поседу. Кроз неколико година, једино додатно улагање у организацију овог подухвата било је у виду 200.000 долара, а потом је *Bilbao Ria* постао независан од улагања из јавног сектора и почео да издржава сам себе (Waikoen, 2005). Овај одрживи приступ развоју урбанизованих, а запуштених делова града, постигао је огроман успех и на еколошком плану, с обзиром на то да град није морао да се шири како би задовољио своје просторне потребе. Парцеле су се продавале већином страним инвеститорима или су се развијале у јавном интересу. Сав приход који је настајао после продаје трошио се на даље чишћење, препарцелацију и промену намене осталих урбаних зона са идентификованим проблемима и потенцијалима. У овом случају је иницијатор за развој јавни сектор, који потом условљава приватни сектор, тј. стране инвеститоре и компаније својим прописима за развој земљишта над којим је спроведена анализа и планирање у моменту пре продаје, тако да град и даље контролише сопствени развој. Пример Билбаа је битан јер је овај град постао узор за развој многим европским градовима средње величине, и поставио је темеље планирања града који привлачи не само туристе и инвеститоре већ и креативну класу грађана која жели да живи у граду који се развија.

Ривас Санц (Rivas Sanz, 2013) се пита да ли је велико улагање у велике пројекте које мењају урбани пејзаж оправдано. Наводећи пример Билбаа и Мадрида он каже да је за сваки пројекат који мења транспортну мрежу потребно јавно финансирање током низа година, што захтева стрпљење јавности и истрајавање у дужем низу година. Ипак, уложени напор, нарочито у случају Мадрида, где је направљен подземни ауто-пут, враћа се граду тако што отвара многе јавне просторе спремне за урбане интервенције који често балансирају критике поводом мењања транспортне мреже (Rivas Sanz, 2013).

С обзиром на истраживања која показују да утицај креативних индустрија на развој грађене средине и процеса центрификације може имати многе негативне особине, битно је приметити да је у примерима попут Билбаа регенерација успешна само помоћу дугорочних и пажљиво планираних стратегија. Садржај ових четврти се надовезује и еволуира у складу са ранијим садржајем на локацији.

У случају напуштених индустријских зона, успешна регенерација или ревитализација подразумева укључивање и упознавање грађана са локацијом која је највероватније веома дуго била неприступачна за људе који нису запослени на том подручју.

Обале река пружају дубоко значење које може бити универзално за сваки град или потпуно индивидуално, у зависности од интерпретације и перцепције становника, као и градитеља, управа градова, уметника итд. Обазирање на отварање градске структуре према реци је кључно ради истицања њеног значаја и искоришћавања потенцијала који могу бити духовне, али и практичне природе. Уместо коришћења креативне класе у сврхе активирања комерцијалних услуга на локацији, укључивање креативне индустрије доноси многе могућности, које према Ландрију (2000) могу бити остварене само у случају кооперације и сарадње са градским властима и становницима тог насеља. Због промена цена земљишта, променљивих правила у инвестицијама, а без утврђених стратегија за развој обала Београда, успешна ревитализација која доприноси и постојећим становницима и планирам купцима станова и локала није могућа у свим зонама. Ипак, напуштена индустријска постројења, баш због одуговлачења процеса пренамене и развоја земљишта, имају потенцијал да постану одређени „весници” културе коју грађани желе да виде на својим обалама и стварају привремене зоне слободног града који становници могу да упознају у тој међуфази.

Карактеристични музеј Гугенхајм оставио је места слободној интерпретацији грађана његовог значења и симбола, од рибе, крљушти, змија, па до Мерилин Монро, тј. поп културе. Ненаметнуте интерпретације дозволиле су слободу индивидуалног доживљаја, који је кључан за икону која је отворила град према својој речној обали (Мушамп). Успех приказивања овог пројекта кроз две деценије као вредног за град и каснији већином добар пријем пројекта у домаћој јавности, али и светској пракси, показује могућности слободне интерпретације простора чији елементи чине једну неухватљиву и недоречену митолошку структуру у савременом урбаном окружењу.

4.1.2. Гетеборг

У Гетеборгу, у Шведској, такође, постоји проблем пренамене индустријских зона на речној обали. Град су у XVII веку изградили Холанђани и испресецан је каналима због којих има јединствен изглед у Шведској и дуго је био познат као Нови Амстердам. Пројекат Речни град Гетеборг (RiverCity Gothenborg), чија је сврха идентификовање проблема града, преиспитивање будућности и проналазак решења за постизање градских циљева, покренут је 2012. године. Они укључују одговоре на климатске промене, трансформацију индустријске економије на услужну економију са јачањем менаџмента знања, и на растућу сегрегацију становништва. Одговори укључују три стратегије које подразумевају већу повезаност града, одрживо отварање речног фронта становништву и учвршћивање централних активности које би биле регионалног значаја кроз употребу културе као покретача развоја.

Идентификовани проблеми погађају и Београд као град на реци са индустријским наслеђем на обалама. Попут начела ревитализације Гетеборга, постоје многа начела и смернице за урбани дизајн у којима се истичу кључне карактеристике простора на које би требало обратити пажњу при планирању, попут стварање веза, живахности, угодности и уочљивости (Davies Yeang, 2008). Митологија у смислу наратива којим се изражава материјално и нематеријално културно наслеђе може да ојача ова начела.

THE RIVERCITY GOTHENBURG OF THE FUTURE

RiverCity Gothenburg will be open to the world. It will be shaped in such a way that it connects the city, embraces the water and reinforces the regional centre. The area needs to be seen as a totality but also as individual parts. To safeguard the character and expression of each district, they must be given the opportunity to develop in parallel and subject to different conditions and plans.

THE SOUTHERN RIVER SHORE

The Southern river shore will be brought closer to the water through the quarters of Skeppsbron, Masthuggskajen and Stigberget. The Järntorget/Järnvägen hub will be the midpoint and link up the area. It will be complemented by a mixed range of commercial activities and uses. There will be further study of how the busy urban highway of Oskarsleden can be redesigned into an urban street.

THE CITY WITHIN THE MOAT

We should safeguard the mixed commercial activities and uses in the city within the moat and the rich range of events and pursuits. The Nordstan quarter will be developed towards Lilla Bommen and the Central Station area.

THE CENTRAL STATION AREA

The Central Station area will open up development of Gullbergsvass and link up to the waterfront. The area will be an attractive communications hub and a regional centre. There will be dense, mixed urban development with meeting places and an abundance of greenery. The Central Station area is part of the urban axis that will be created across the river to Wieselgrensplatan via Backaplan.

GULLBERGSSVASS

The Gullbergsvass quarter will be reinforced with a mix of uses, which both builds on the local qualities of the neighbourhood as well as a new, large park. The area will be integrated more effectively with the water through new walking paths along the river. There will be further study of how the busy urban highway of Märten Krakowgatan can be redesigned into an urban street.

THE RIVER

We will have a living river space with small-scale and large-scale boat and ferry traffic. Continuous paths for walking and cycling will be established along both banks of the river. Squares and activities on both sides of the water will attract people down to the water and link the city across the river.

Слика 20. Визија развоја Гетеборга (извор: Davies Yeang, 2008)

Слика 21. Визија развоја Гетеборга (извор: Davies Yeang, 2008)

4.1.3. Центрификација Харлема

Један од најпознатијих примера центрификације на свету јесте пример Харлема на Менхетну. Два битна разлога за центрификацију Харлема које наводи Смит (1996) су близина центру града који има најскупљу ренту на свету и може да се упореди (Смит, 1996), на много мањем квантитативном нивоу, и на београдским обалама, где центар града у близини има најскупље ренте на Балкану, и са друге стране, веома ниске ренте на самим локацијама. Као и у Београду, у оквиру пројекта „Београд на води”, симбол центрификације и промена на локацији је капија града, висок торањ са пар стотина јединица, а у случају Харлема је направљен кондоминијум „Торњеви на парку” (Смит, 1996), са 599 јединица. Ови кондоминијуми доминирају хоризонтом и „мењају физички, социјални и финансијски пејзаж Харлема“ (Смит, 1996, стр. 151). Улагање федералне владе у Модел Ситис Програм (Model Cities Program) је седамдесетих година у Харлему привукло око 100 милиона долара у готово свим јавним областима, па и грађевинском сектору, нарочито становању, и није допринело побољшању и решавању проблема везаних за ову четврт.

Крајем деведесетих година у Харлему је примењена слична стратегија као и у Билбау, и градска власт је почела да улаже у реновирање некретнина пре продаје, са обновом јавних површина. Тиме су некретнине стављене у руке будућих власника, који би одређивали и трансформисали простор и станове које су купили према жељи са минимумом улагања. Ова стратегија је допринела већој мултикултуралности и ревитализацији четврти.

III ПРИМЕНА КОНЦЕПТА КРЕАТИВНОГ ГРАДА СА АСПЕКТА МИТОЛОГИЈЕ И ПРИКАЗ МОДЕЛА УРБАНИСТИЧКОГ РАЗВОЈА САВАМАЛЕ

5. МИТОЛОГИЈА РЕКА

Обале река имају значење које може бити универзално за сваки град или потпуно индивидуално, у зависности од интерпретације и перцепције становника, као и градитеља, градских управа, уметника итд. Пажљиво планирање стратегије за отварање градске структуре према реци је кључно ради истицања њеног значаја и искоришћавања потенцијала који могу бити духовне, али и практичне природе. Уместо коришћења креативне класе у сврхе активирања комерцијалних услуга на локацији, укључивање креативне индустрије доноси многе могућности, које према Ландрију (2000) могу бити остварене само у случају кооперације са градским властима и становницима тог насеља. Митолошка значења реке не могу имати улогу и изазивати страхопоштовање у људима данас као некада, нити се види потреба за тиме. Ипак, то не значи да се њихова традиција не може оживети, суптилно, или наглашено у савременом окружењу.

5.1. Контекст градње под утицајем митологије

Контекст је карактер и локација на којој ће се реализовати предложени пројекат урбане регенерације. Њега чине његова историја, структура простора, његова екологија и археологија, као и локација. Контекст обухвата и становништво, појединце који живе у близини подручја и начин на који су организоване локалне заједнице како би грађани постали стварни учесници у планираном развоју. Разумевање укупног контекста локације је полазна тачка у пројектовању простора, односно места са карактеристикама које га чине посебним.

5.1.1. Поштовање контекста локације

Контекст има суштински значај. Ради се о разумевању нове позиције изградње и начина како позиционирати нову градњу. То обухвата низ елемената и

учесника, било непосредно или посредно. Места која одликују висококвалитетна решења настаће само ако је приступ довољно простудиран.

Циљ је да планирани развој унапређује локалну заједницу и помаже успешну реализацију пројекта, као и да се активирају кључни ресурси локације;

- постојећих изграђених форми,
- земљишта и геологије,
- одводњавања и пејзажа,
- коришћења енергије сунца и ветра – како би се градило по принципима одрживог развоја.

Константинос Доксијадис, чувени грчки архитекта и урбаниста је у књизи *Човек и град* (Доксијадис, 1982) поредио живот у градовима од пре три стотине година и даље, са модерним градовима, метрополисима и мегалополисима. Између осталог, закључио је да је човек скоро пет хиљада година живео у градовима сличне величине, са релативно малим бројем становника (сем изузетака, попут Рима, Константинопоља, Пекинга итд.) и са константном брзином кретања од око 5 km/h. Почевши од XVIII, а нарочито у XIX и XX веку, градови су постали много већи, са много више становника и са могућом брзином кретања од 200 km/h, па и више. У овом кратком периоду се у начину функционисања града све изменило, и Доксијадис поставља питање способности човека, тј. планера или урбанисте да разуме феномен метрополиса и тражи теоријске основе за изучавање градова.

Интеграција и разумевање многих струка при планирању градова је неопходно и уочљиво још почетком XX века, али је у пракси све зависило од случаја до случаја. Нови Београд се не може перцепирати само као општина града Београда, већ је потребно изучити његову прошлост и видети ентузијазам и енергију која је протичала кроз конкурсе, извођења и перипетије при изградњи новог града. Љиљана Благојевић, у својој књизи *Нови Београд – Оспорени модернизам* (Благојевић, 2007) проучава феномен зидања новог града кроз цео XX век и у њој констатује да многи проблеми који се данас помињу у критикама Новог Београда, нису били занемарени од стране стручне јавности, већ детектовани и дискутовани, између осталог, и улога урбанисте као демијурга, почевши Рудолфа Перка, Ервина Илца и Ервина Бек, преко Николе Добровића, са

скицом Новог Београда из 1946. године, до каснијих конкурса, од 1958. до 1962. године, а и даље.

„Добровићева скица, заправо, уопште не разматра основна питања новог града, његовог становништва, стамбених зона и јавног градског простора. Она нуди тек један идеални нацрт управљачког града, који је, у суштини, сасвим затворен за грађанство. Изградња Новог Београда јесте била велика победа Николе Добровића који је својим иницијалним ауторским пројектом подстакао размишљања о концепцији новог града. Ако прихватимо да је савремено планирање доказало своју немогућност ауторског пројектовања града и хегемонију врховног демијурга, онда постаје јасно да је само потпуни неуспех Добровићеве концепције уједно могао бити и основни предуслов да Нови Београд постане модеран град” (Благојевић, 2007). Идеја експеримента и уложена енергија при остваривању циља заузимања леве обале Саве је довољна као инспирација и смерница за низ пројеката који ће бити тема каснијих конкурса.

И касније, у крајњој мери, ригидно планирање је доживело своју критику, нарочито од стране аутора који праве анализе односа (попут простора и времена) при планирању новог града, попут Ратомира Богојевића, а сам пројекат се може назвати дијаграмском критиком осталих конкурсних решења: „У процесу реструктуирања програма и формирања радне групе Урбанистичког завода, сасвим је игнорисано решење које је предложио Ратомир Богојевић, а које је било награђено ван конкурса. У Богојевићевом раду су на инвентиван начин разматрана релевантна питања духа и карактера новог града, а да парадокс буде већи, једино је у овом раду теоријски и практично разматран проблем релације, и понуђено неортодоксно и отворено решење, у духу савремених урбанистичких преиспитивања поједностављене догме функционалистичког града... Богојевић у план Новог Београда уводи вредности временских релација, и психо-физичких момената, са циљем да пронике у проблем идентификације и перцепције различитих карактера модерног градског простора” (Благојевић, 2007).

5.1.2. Елементи анализе локације

Рад са елементима који се препоручује стручњацима у британској, али и светској пракси (Davies Yeang, 2008) води се одговорима на нека од кључних

питања у процесу анализе и препознавања мана и потенцијала локације. Оптимални приступ представља максимално искоришћавање ресурса локације уз постављање минималних захтева према околини. Најважнија питања која би требало поставити су (Davies Yeang, 2008):

- Треба ли уопште било шта градити на локацији?
- Ако треба, на којим деловима?
- Које мере се могу предузети да би се избегли, уклонили и/или умањили негативни утицаји на животну средину?
- Који облици изградње су прикладни и како се они могу уклопити у ширу урбану структуру?
- Које карактеристике могу чинити основу градског пејзажа?
- Како употреба ресурса локације може да оснажи јединствени осећај места?

У принципу, важно је усресредити се на то како да се унапреди простор, и то тако да се сачувају и испоштују неоштећени делови. Ово захтева уважавање следећа три елемента.

1. Идентификовање потенцијала локације које треба сачувати – многи највреднији простори, места и предности локацију су такви управо зато што су остали недирнути. Већину еколошких специфичности и локалних потенцијала треба поштовати, а не експлоатисати. Предност локације може лако да се деградира. На пример, у контексту локације обала Новог Београда, не можемо да затекнемо локалне знаменитости урбане структуре старије од педесет година, али је потребно препознати вредне елементе планирања, нарочито после Другог светског рата који можда нису препознати као културно наслеђе града.
2. Поновно коришћење и санација (re-use) локације превазиђених намена, на пример браунфилд-локација.
3. Јачање идентитета и структуре градског пејзажа, што се може постићи поштовањем претходна два принципа. У приручнику се напомиње вредност *genius loci* места и могућности развоја насеља које погодују

очувању идентитета, али и остваривању циљева одрживог развоја (Davies Yeang, 2008).

5.2. Примена принципа креативног града под утицајем митологије на Савамали

Стварање веза у креативном граду подразумева планирање пешачких, бициклистичких и алтернативних рута, попут речног транспорта где би се спајали пунктови, тј. обале градских и приградских насеља, а садржај тих пунктова се одређује кроз културну регенерацију простора. Постоји већи број културних манифестација на водотоковима у Србији, попут Ибарске регате или Дана цветања Тисе, али стално коришћење и посматрање токова као свакодневнице за живот је и даље ретко и ослања се на појединце или мале групе, попут аласа. Успоном креативних градова дошло се до закључка да „свако насеље има потенцијал да буде центар света у нечему, уколико је довољно упорно и вредно” (Landry, 2006, str. 8). Ове активности на реци представљају уникатне природне феномене и културна догађања. Њихов туристички потенцијал није искоришћен и регионалног је карактера. Обичаји везани за воду се могу заштити у изворном облику, попут регата у Венецији, и онда око њих градити туристички потенцијал који би подразумевао савремену интерпретацију ових обичаја.

5.2.1. Анализа потенцијала и развојних могућности обале Савамале

Живахност места произилази из привлачности, безбедности и разноликости путања. Разноликост Савамале већ постоји, у њеном градитељском наслеђу из различитих периода града. Са реконструкцијом деградираних објеката се подиже осећај безбедности, али на овој локацији постоји и материјално наслеђе које није видљиво јавности, попут пећина у Карађорђевој улици. Оне су служиле речној трговини као природни магацини на којима се контролисала температура, чиме је било омогућено чување пића и хране. Положај у близини реке је искоришћен, па је настала симбиоза између пећина и воде. Пећине Савамале су постале релативно познате српској јавности тек у последњих десетак година, као и пећине Ташмајдана, захваљујући књизи *Београд испод Београда* (Голубовић, 2013). Многи Београђани су се упутили у туре (које води један од аутора књиге)

по њима и истраживали приче које се за њих везују, од којих већина спада у домен фикције, јер не постоје потврђени докази о употреби пећина пре 1721. године, када су постале магацини. За њих се везују многи митови, од мало вероватних прича о неистраженим тунелима који воде чак испод Саве и Дунава до Земуна на другој обали, па до митова о бунарима у пећинама који се не могу наћи данас, а о чијем постојању говоре очевици бомбардовања из II светског рата, који су у њима налазили уточиште.

Слике 22, 23, 24, 25, 26, 27. Локације на Савамали у околини Бранковог моста (извор М. Миловановић)

Уместо да се истражује мистична употреба пећина, требало би се најпре запитати шта пећине значе у градском окружењу. Занимљиво је имати у урбаном ткиву града подсећање на једне од могућих првих људских склоништа, и сигурно прва места где је човек (или предак *homo sapiens*-а) први пут осетио страх од земље, затвореног, скученог простора, мрачне дубине где су смештена гротла пакла. Пећине доприносе атмосфери коју је тешко осетити у градском простору. Ти осећаји варирају, могу бити слабији, везани за одређен страх, или дубљи, искомски, везани за језгро Земље, мрак, непознато итд. (Башлар, 1998б).

Тренутно се не препознаје битна улога ових пећина у животу становника Савамале, и иако су неке пећине заштићене, друге се користе као услужни објекти, попут винарија и клубова. Баш због уникатног амбијента, ови садржаји јесу привлачни за кориснике, али се доводи у питање опстанак пећина услед непрописног коришћења и протока људи. Поред потребе да се пећине заштите, не постоје ни стратегије за њихов будући развоју и улогу у граду, с обзиром на то да њихов значај није препознат и да превазилази тренутну употребу. Потенцијал пећина не може бити покренут док се не препозна њихова веза са реком, још из XVIII века. Транзитни саобраћај и пруга за теретни воз и даље пресецају пут до реке, али управо пећине јесу једна од првих фокусних тачака на Савском пристаништу. Рекреативне површине на кеју имају природну везу са њима и оне могу да подстакну културна дешавања, изложбе, представе итд.

Слика 28. Стара царинарница (извор М. Миловановић)

Начело уочљивости предлаже да су путање на локацији јасне, са видљивим путоказима и обрадом поплочања (Davis Yeang, 2008), за шта су везана и

погодност и угодност у комуникацијама које подразумевају олакшано кретање на свим нивоима. Креативност цивилизација зависи и од подручја на коме се налазе њихови градови, као и друштвеног и културног контекста. Могућности за поштовање начела уочљивости за Савамалу и Луку Београд не морају да се траже у примерима најбоље савремене праксе, већ ваздух изнад Савамале може да постане ваздух новог града, пролаз ка реци, или нова тераса Београда, град изнад града (Миловановић, 2012).

Слике 29, 30, 31, 32. Насеље радника Железница Србије на Савамали (извор: М. Миловановић)

Овакве комуникације нису специфичне за Балкан, већ чешће за земље Блиског истока, али нова интерпретација система кретања има смисла на локацији на којој различита нивелација у односу на остатак града допушта преиспитивање комуникација. Ваздушни пут не мора бити главни пут, пешачка траса намењена одласку од места А до места Б, он може бити само место за одмор, стајалиште, место са кога се боље сагледавају ствари. Дакле, тај ваздух, кров Савамале, може бити само повремено коришћен, без садржаја намењеном сталним или редовним посетама. Овај кров не сагледава цео Београд и околину, већ баш простор Црног

луга, старог имена Савамале, који, такође, гледају и људи стојећи на Бранковом мосту у близини, али у већој тишини и у изолованом амбијенту који би отворио нови поглед ка реци. Идеја Соа Фуџимота (Sou Fujimoto) слична овој је добила једнаковредну прву награду на конкурс за Бетон-халу на истој локацији из 2011. године.

Пећине, тунели, платформе за пренос терета, магацини, руинирани објекти на Савамали, не могу се анализирати без прикупљања података о њиховим историјским слојевима и митолошком наративу који је нераскидиво везан за реку.

Раније је већина људи сматрала да простор мора бити посвећен нечему пре него што крене да се користи (Елијаде, 2003). Испрва је постојао град, полис, чије се границе одређују браздом, а центар града је представљао центар света, и о том односу су много говорили многи теоретичари (Гастон Башлар, 1998б, Мирче Елијаде, 2003; Богдан Богдановић, 1986). Градски трг, у почетку празан, касније је обележен храмом. Постоје ли такви односи данас? Мирче Елијаде (1999) сматра да је читав низ митова, предања и религија заплетен у психологији модерног човека. Он тврди: „Од највећег је значаја, мислимо, поново пронаћи читаву једну митологију, ако не и теологију, заплетену у ‘најобичнијем’ животу модерног човека; од овог потоњег зависи хоће ли се супротставити постојећем току ствари и вратити изворима, те поново открити дубље значење свих ових избледелих слика и обезвређених митова” (Елијаде, 1999, стр. 74).

Развој градске структуре у Београду уклонио је могућност грађанима да се повежу са својом непосредном околином, јер су често принуђени да обилазним путевима крећу више километара ради одмора, забаве или размишљања на обалама река. Путовање од једног изолованог простора до другог исто тако изолованог и одбојност према путу који мора бити пређен, чини да човек посматра град као транзит, препреку ка изолованом циљу. Претпостављамо да је развој Београда који је затворио све своје видике према рекама и брдима потпомогао овој ограничениости избора путника у свакодневном животу. Савска тераса је предмет више конкурса од почетка XX века, пројекат никада није изведен и јасна повезаност ткива Старог града са Савамалом не постоји. „Градски човек данашњице је преоптерећен, презасићен, измучен информацијама. Он више нема времена, снаге, унутрашњег мира који би му омогућио да сталожено гледа,

види и доживи, да посматра и размишља, да чује и слуша, да смисли и срочи. Он одасвуд прима поремећене миме и, кад већ не може да их растера као досадне мушице, он на њих неповезано одговара.” (Богдановић, 1982, стр. 232). Кроз историју се безбројно пута веровало да је дошао крај човечанству, а један од показатеља, још од антике, био је град. Живот и рад у граду су по свачијем мишљењу дошли до врхунца и преоперећења и ближили се свом крају. Чак и ако је долазило до катастрофе у граду, то је пре водило ка његовој даљој еволуцији него ка тоталном уништењу. Тако и за данашње метрополисе, одговори на питања живота у граду са 30 милиона становника нису постапокалиптични филмови са ефектима разарања свих облакодера, али јесте их тешко наћи и никада ниједан неће бити задовољавајући. Одличан пример као корак ка решавању питања зеленила и одмора у метрополису је Хај Лајн (High Line) у Њујорку. Као што смо рекли, Београђани имају другачије проблеме, и њима повратак сумњивој традицији или бег из града који пропада представљају најчешће решење. Одговор на преоптерећење и недостатак традиције може ипак бити у преиспитивању онога што је данас ту, али што се крије од очију пролазника, тј. да би постојало икакво решење за бољи и испуњенији живот у граду, прво се мора погледати шта је тај град, али не само очима пролазника већ истраживача који поставља питања о сврси простора.

Слике 33, 34. Централни јавни простор радничког насеља и граница насеља са пругом (извор: М. Миловановић)

Становник Вавилона је живео у граду сличном Београду по броју становника, али по чему се разликовао његов животни простор од нашег? Једна од разлика је у томе што је био свестан разлога зашто је сваки храм, палата или кула на том одређеном месту. Зато што га је високи зигурат сваки дан подсећао на уточиште и магијску или физичку баријеру од чудовишта, напада или поплава. Београд има доста сакривених магијских карактеристика; Богдан Богдановић (1982) пише о утиску града из детињства, када је могао да сагледа са многих места небески град на води, док је данас то видљиво са свега неколико тачака. „У најранијем детињству, у оним првим виђењима када дете почиње да се упоређује са околином и да одмерава своје постојање у односу на њу, моје прве представе о ономе што ће се после одредити као Београд, биле су (кад бих садњим речима покушао да их искажем) да је тај Београд зачарано уписан у велики круг воде. Зграде су тада биле знатно ниже и разређеније него данас, па су се и реке одзго, много више виделе. Из многих улица пуцао је поглед на воду, а простор данашњег Новог Београда, као и простор данашње железничке станице, претварао се сваког пролећа и сваке јесени у непрегледно море. Тако се и улица Војводе Миленка, у којој сам рођен, обрушавала низбрдо да би се и она сама, некако, сасвим неодређено и нагло, завршила непрегледним воденим хоризонтом. Старатајка ме је слала до трафике на углу да јој купим цигарете (случај је хтео да је пушила најлошије цигарете – *Саву*), а ја сам, тепајући реч која ми је речена да изговорим,

страховао да ћу упасти у праву Саву ако учиним и један сувишан корак. Вода је изгледала тако близу, ваљда зато што још нисам имао осећање стварних мера и размака. Попут пачића који сагињу главу кад пролазе кроз сељачку капију са надстрешницом, и ја сам се уплашио да ћу упасти у присавске и прекосавске лимане. Касније, када нас је учитељ водио да би нам пружио прва обавештења о земљопису, и док нам је са Калемегдана показивао како се Сава улива у Дунав, ја то никако нисам успевао да схватим. За мене је и лево и десно, и напред, и иза леђа, била једна расплинута, дивна и страшна вода, и помало сам се стидео јер сам мислио да сам глупљи од остале деце, пошто они виде шта је Сава, а шта Дунав, а ја, уместо тога, једино видим да је мој Београд неко небеско острво зачарано опасано великом водом.” (Богдановић, 1982, стр. 260). Сава мала је пуна скривеног садржаја који говори о правој традицији и вредностима тог простора, и који је спреман да се представи свим носталгичним грађанима уколико су они спремни да прихвате културу редовног одржавања животног простора.

5.2.2. Пећине и скривени симболи Сава мале

Пећине преносе осећаје које никада нећемо срести у нормалном градском окружењу, чак ни силаском у подрум, који, такође, носе јединствене осећаје, али ипак у другачијем, људском руком створеном, окружењу. Ти осећаји варирају, могу бити слабији, везани за одређен страх, или дубљи, исконски, везани за језгро Земље, мрак, непознато итд. „Те сенке сећања неодређено казују о крупним приликама које су ме подигле и немо понеле доле– доле – још ниже – све док ме грозна вртоглавица није ухватила од саме помисли на бесконачност спуштања. Она казује и о неком нејасном ужасу који сам осећао у срцу баш због неприродног застоја тог срца. Затим наилази свест о изненадној непомичности свих ствари, као да су они који су ме носили (сабласна пратња!) у свом спуштању прешли границе безграничног и застали, заморени тегобом свог тешког труда. после тога ја осећам неку блутравост и влажну хладноћу; а затим, све је лудило - лудило памћења које је закупљено забрањеним стварима.” (Башлар, 1998а). Хауард Лавкрафт, мајстор америчке хорор прозе, духовни наследник Поа, пише о давно заборављеним, паганским, окултним цивилизацијама испод старих енглеских манастира које настављају свој живот под земљом. Ништа од ових

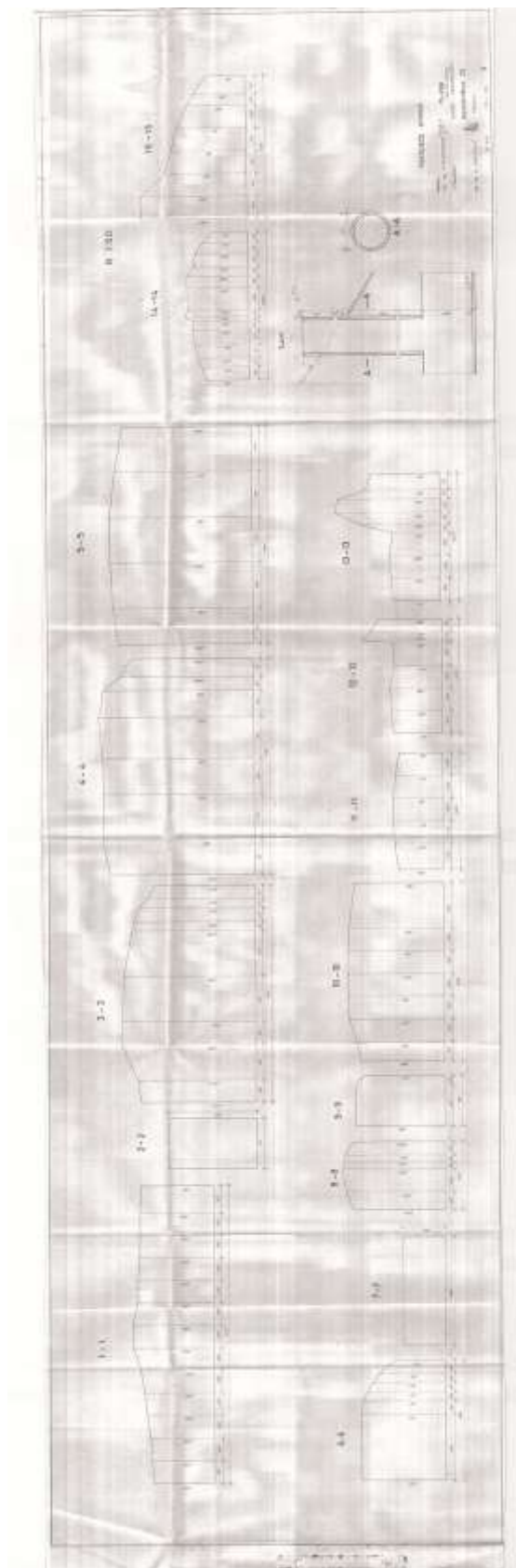
прича није неистинито, заиста се сваком човеку који је доживео дубину земље јављају овакве параноичне мисли које машта уме да смести у невероватне контексте, а јак приповедач да је учврсти кроз причу. Пећина, дакле, осим што изазива клаустрофобију измешану са агорафобијом, страх предобро познат спелеолозима, покреће људску машту и размишљање о простору који не делује гостољубив за бића која су одрасла под сунчевим зрацима.

Са друге стране, није подземље место само страха и невероватних маштарија, оно је, такође, и склониште у неприликама, место у природи где се човек склања када су му насеобине уништене, поплављене или нападнуте од стране јачег непријатеља. Овај осећај сигурности у подземљу је, такође, преточен у легенде о читавим градовима за праведне: „У Русији је, у време татарских најезда, настао циклус легенди о граду Китежу, који је био занимљива, али сасвим обрнута верзија Небеског Јерусалима. Да би га сачувао, Бог је покрио овај град и учинио га невидљивим. У напоредним варијантама исте легенде град је сишао под земљу, на дно великог језера, и тамо је, на неки необјашњен начин ипак остао приступан праведницима. Познато је да у тешким временима невероватне слике небеских цитадела спасоносно слећу на земљу, или се, под најездама хорди, под њу скривају...” (Богдановић, 1982, стр. 176). Неочекивани спас у утроби земље је снажан симбол који пружа могућности стварања низа целина и манипулацијом осећањима и стварности посетилаца.

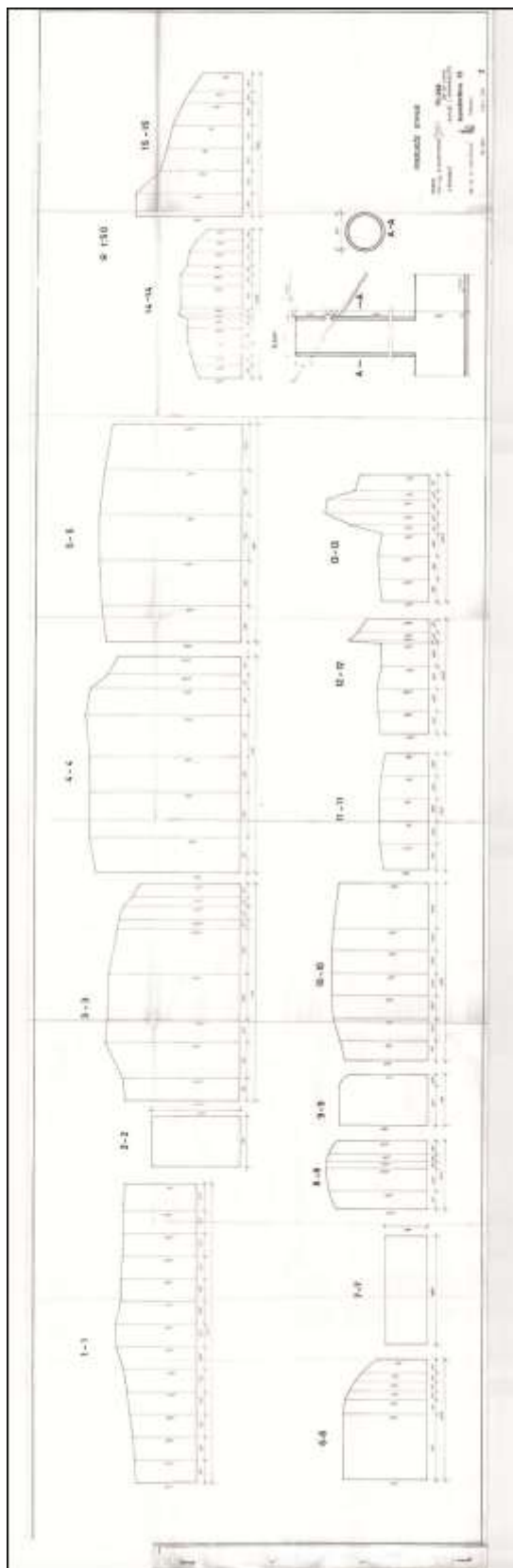
Тако су и пећине Савамале за време немачког и савезничког бомбардовања 1941. и 1944. године служиле као штит од бомби, са бунаром који је данас изгубљен, а некада је служио као једини извор воде људима у склоништу (Голубовић, 2013). Тај бунар је постао једна од легенди и мистерија ових пећина, јер постоје јасне приче и сећања људи који су се крили у њима, али бунар се данас не може пронаћи, што говори о још једном неистраженом простору унутар пећина.

Пећине Савамале су служиле и као винарије, магацини, па чак и у једном случају, у Карађорђевој 17, и канцеларије (Голубовић, 2013). Карактер ових пећина дефинитивно спрема човека за сусрет за новим, непознатим – човек је спреман да се суочи са новом атмосфером, другачијим обичајима и бићима. „То му дође као неки задимљени портали намелњени одласцима без повратка. Ово

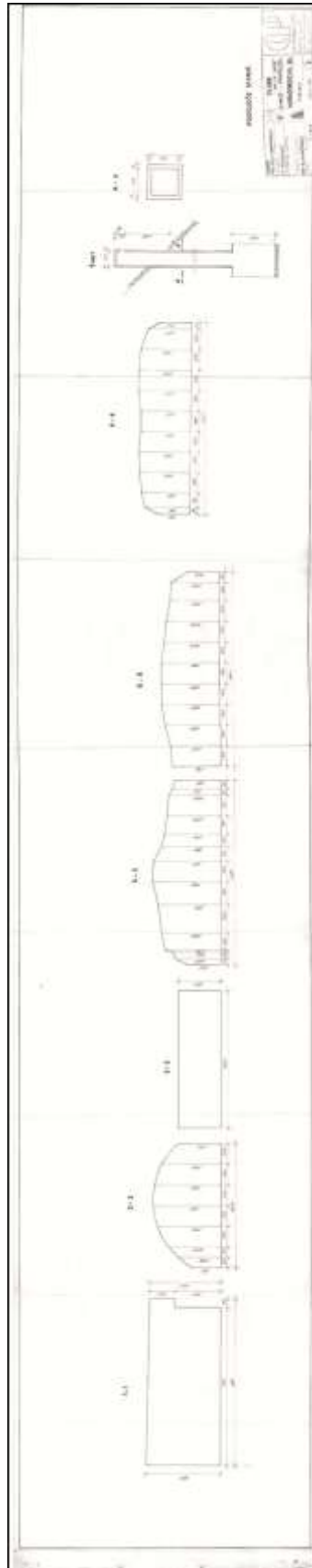
што сам рекао, повезујем са једном, на изглед крајње безначајном анегдотом везаном за железничку станицу у Келну. негде у подземним лавиринтима ове станице, пошто сам прекорачио невидљиву границу и прошао кроз задимљени портал, открио сам првог, правог, правцатог становника доњег света. Био је то чистач ципела, локални, станични, бедан и оронуро, повијен, толико повијен да је малим огледалом које је спретно држао левим дланом, са времена на време, - док је френетично трљао ципелу -, тражио муштеријин лик не би ли одоздо, онако повијен, некако осмотрио да ли је муштерија задовољна.” (Богдановић, 1982, стр. 181). Становници подземља имају другачије карактеристике од становника површине, дакле, сматра се да неко ко може да обитава у пећинама дуже време има и другачији, стран ритам живот и различиту свакодневницу.

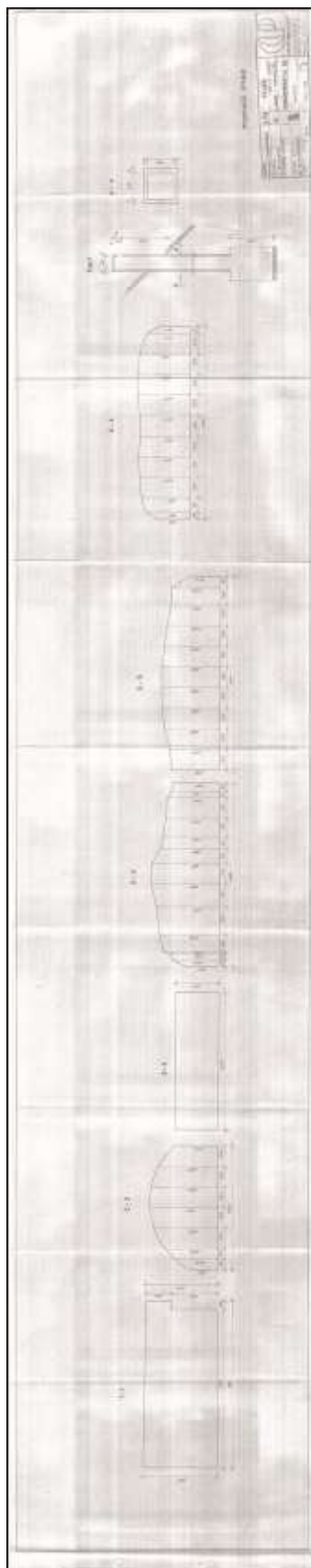
Слика 35. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 33 (извор: В. Голубовић)

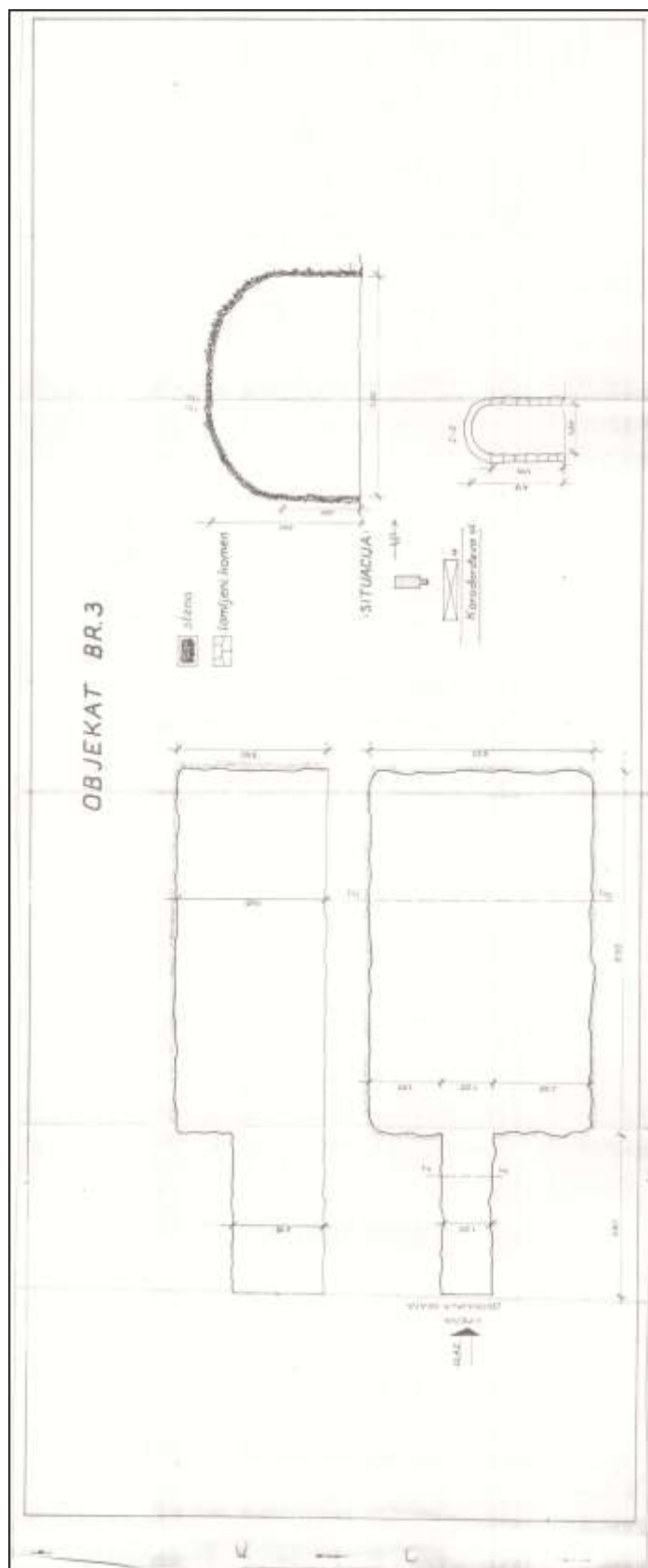
Слика 36. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 33 (извор: В. Голубовић)

Слика 37. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 39 (извор: В. Голубовић)

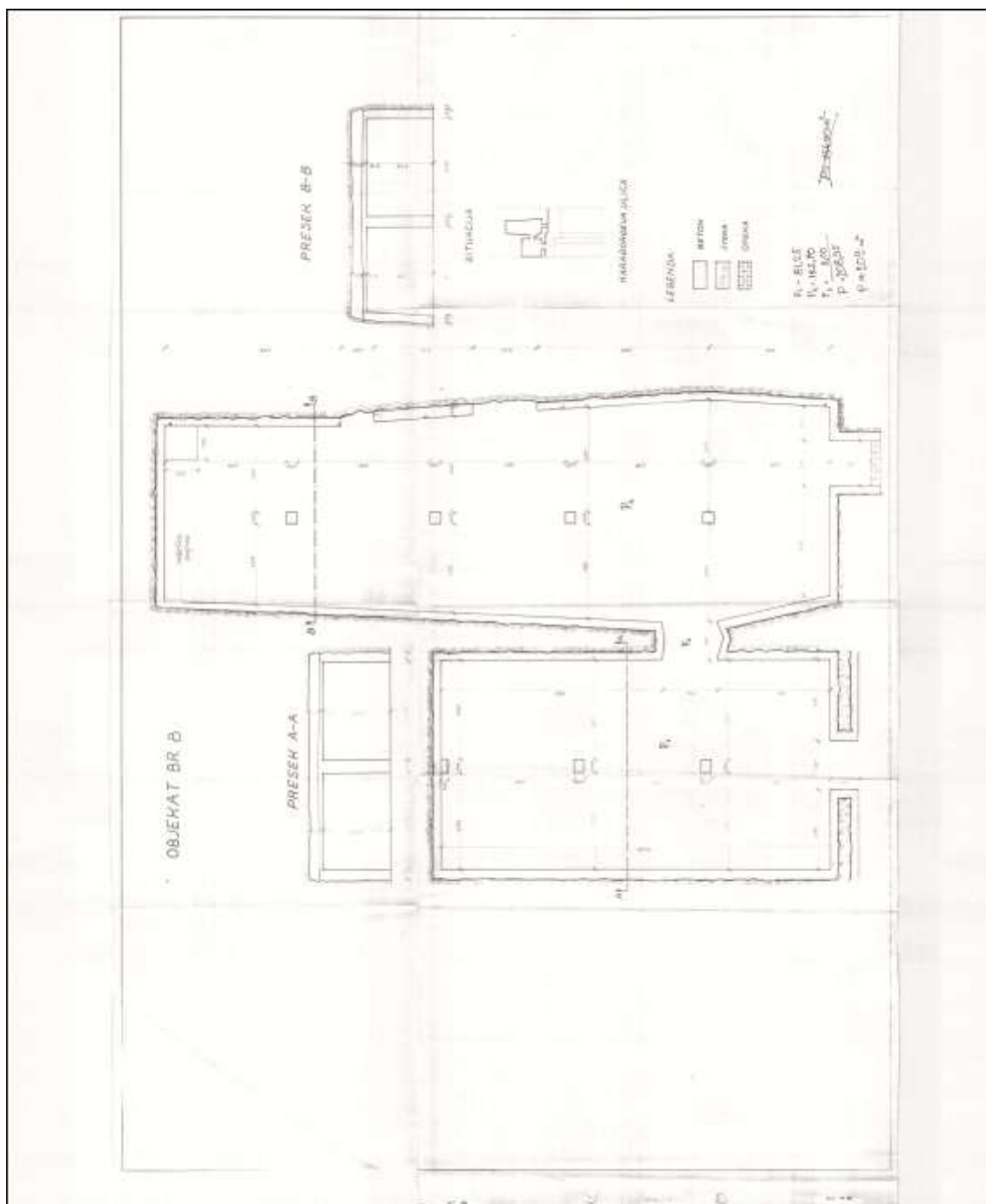

Слика 38. Пресек пећина у Карађорђевој улици бр. 39 (извор: В. Голубовић)

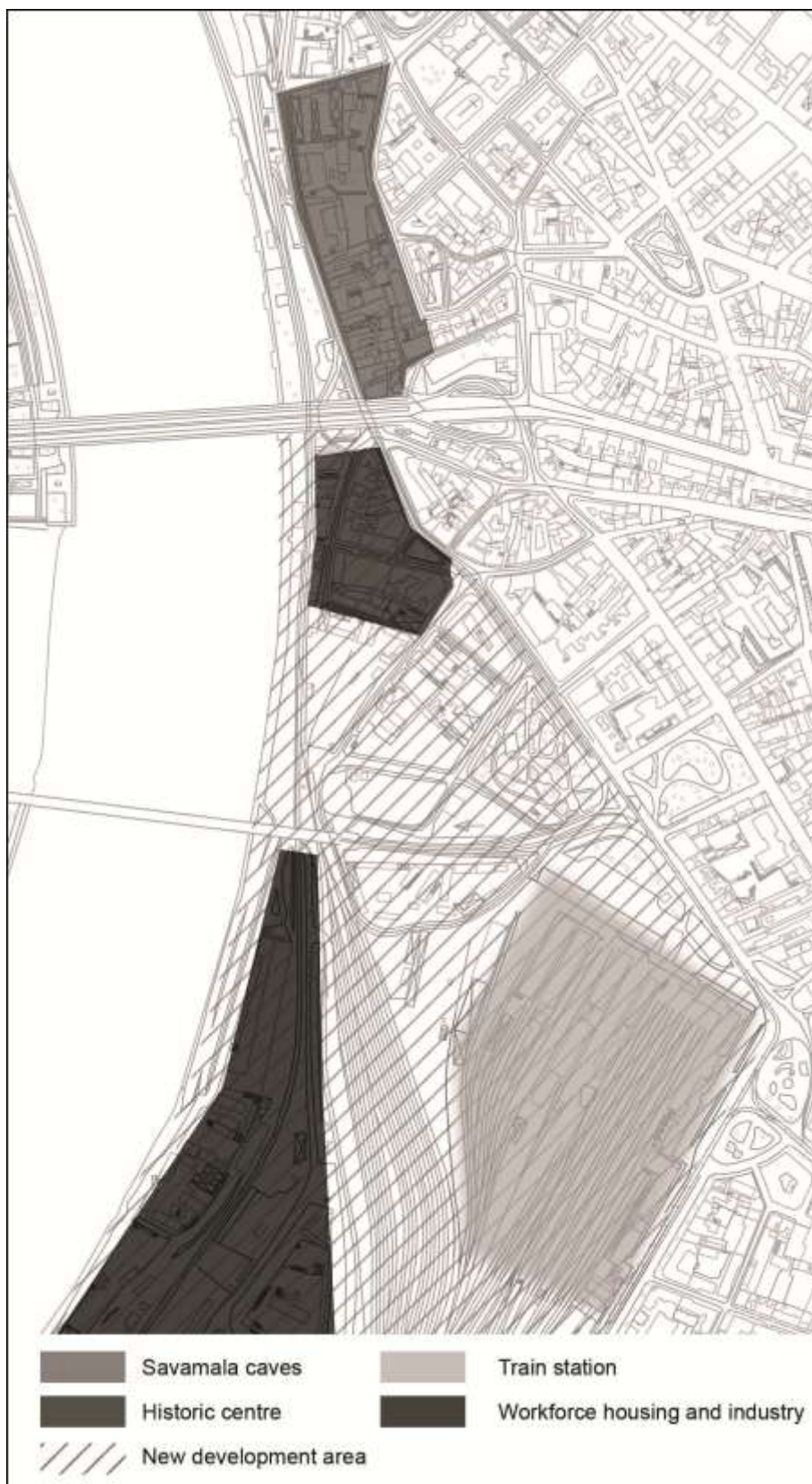

Слика 39. Пресек и основа пећина у Карађорђевој улици бр. 3 (извор: В. Голубовић)

Слика 40. Пресек и основа пећина у Карађорђевој улици бр. 8 (извор: В. Голубовић)

Слика 41. Фокусне тачке карактеристичних амбијената Савамале (извор: М. Миловановић)

5.2.3. Простор изнад Савамале

Простор изнад Савамале је слободан за свакога ко може до њега да допре, у чему се и крије проблем јер је пешачки саобраћај ограничен само на уске тротоаре, а читаве улице су изоловане од воде тако да се не може ни навестити река која је удаљена двадесет метара. Та изолованост је и предност у разноврсности и карактерима простора, али реконструкција четврти са пројектовањем различитих нивоа пешачког саобраћаја би створило ново насеље, изнад Савамале. Иако оваква перцепција града изгледа страна за традиционалну архитектуру и митолошко наслеђе Београда, али и шире, Балкана, она је, у ствари, везана за принципе одрживог развоја. Ако човек треба да се подстакне да пажљивије гледа град, њему ће за почетак највише помоћи платформе које најједноставније мењају човеку перцепцију сталног пешака, мрава који има одређене путање без погледа и одступања: „Сваки исламски град – од Кордове до Самарканда – био је град на два апстрактна спрата, односно, да се бар мало приближимо оригиналној лексици, - на два *ка'ата*. Први, доњи кат – била је то она сасвим неравна, џомбаста раван градске свакодневнице, доња пројекција кривудавих сокака и ћорсокака, прљавих буџака, мрачних, претећих, полузатрпаних трапова и подрумских баџа, поколебаних дуvara и чврсто, и чврсто непоколебљиво обзиданих лепих башти... Дакле, прва равна, први ниво, први спрат- време данашње, време овдашње, доње, – и на кратко, одмерено! На том нивоу града све је нехајно препуштено нехајној екологији; све има подједнаку шансу да живи, да расте, да буја, да труне, да се суши и да се разноси, - да живи без устручавања и да мре без осећаја кривине. Али, постојао је и један други, потпуно фантастичан, а ипак материјално обележен градски спрат. У лавиринтском ткиву оријенталних градова, који понекад подсећа на праве мравињаке, налазиле су се, ту и тамо, реско усечене и пажљиво обзидане површине великих и празних квадрата, или нешто мало издужених правилних тетрагона. Били су то простори око важних џамија, медреса, испред изузетно уважених безистана – простори опточени аркадама, каменом изидани и у камену изрезбарени, или на најлепши могући начин обложени керамиком. И не само да су те површине увек врло упадљиво физички издвојене, већ су очевидно, и

духовно изузете, и бар алузивно, окренуте су према другачијем видокрузима неког другачијег света. Имали бисмо, тако, у истом граду, и на истом месту, класичну августиновску параболу, нешто пристодушније па и ведрије формулисану, но што гласи хришћанска скривена поука. Пред наше очи видљиво искрсава нова верзија *Приче о два града*; о једном којем је речено да живи и да мре без зазора, и о другом који нити живи нити мре, јер је расуђен да траје.” (Богдановић, 1982, стр. 264). Принципи планирања у времену одрживог и резилијентног развоја подстичу проучавање традиционалне архитектуре других географских карактеристика. Два спрата града имају смисла у светлу поплава из маја 2014, када се јавила потреба за санирањем водоодбрамбених система града. Санације изискују средства која могу да се преусмере и на друге пројекте и, у овом случају, да се направи синтеза са ревитализацијом четврти Савамале са поштовањем принципа очувања споменика и културног блага, уз такозвани „меки” приступ планирању.

Простор изнад Савамале може да постане простор новог града, пролаз ка реци, или нова тераса Београда, град изнад града. Ваздушни пут не мора бити главни пут, пешачка траса намењена одласку од места А до места Б, он може бити само место за одмор, стајалиште, место са кога се боље сагледавају ствари. „У оријенталном градовима прошлог века метафора ‘знати пут’ имала је нечег иницијатичког. Само су посвећени могли да вас проведу и доведу до скривених кутака града и до поједних, безмало тајних светилишта. Али, постојали су и путеви светогрђа, који су се безобразно укрштали са освештаним иницијатичким стазама. да би се стигло до неке лепе џамије, у Ширазу, у прошлом веку, није било неопходно тражити услуге локалних мистагога који ‘знају пут’. довољно је било испентрати се и из мрачних градских лавирината изаћи на кров града, на превелику и страшну светлост, на узгибано море осушеног блата и суве траве, јер сви су градски кровови били спојени у један велик и избушен општеградски кров. Онај ко би се одлучио на такав подухват, могао је без тешкоћа одабрати којој ће се кобалтној куполи које џамије упутити дрским, насилно профанизованим путем. Додуше, откривени пејзаж није био сасвим ненастањен: могле су се у дубини перспективе видети мачке и мачори и, као што каже Пјер Лоти, и понеки Персијанац који у празно зурећи јефтино продаје скупа зјала. Утабане зграде

показивале су да је кров града био доста често, али распутно коришћен. Као непобитан доказ исти писац наводи и један оглодан коњски костур, горе на крову града; – јер где ће нечист до на светогрдно распуће?” (Богдановић, 1982, стр. 234). Дакле, тај ваздух, кров Савамале може бити само повремено коришћен, без садржаја намењеном сталним или редовним посетама. Овај кров не сагледава цео Београд и околину, већ простор Црног луга, који, такође, гледају и људи стојећи на Бранковом мосту, али у већој тишини и са степенованим прелазима из изолованих простора. Простор изнад објеката у Савамали је битан зато што су све парцеле закупљене или под спором, али зато је све изнад парцела слободно за други садржај који не би угрозио намену испод. Овај приступ има оправдања у светлу конкурса за Бетон-халу, где су пројектантски тимови имали слободу да „праве” пречице између фокусних тачака прелазећи преко постојећих објеката. Ипак, тај други садржај би требало да буде простор друге човекове личности, онога што град не испуњује као духовну потребу човека. „Џек Лондон наглашава драму ониричног пада и од њега прави ‘сећање расе’. За њега овај сан потиче од наших далеких предака који су живели на дрвећу. Пошто су били становници дрвећа, пад је за њих био опасност од које су стално стрепели. Ваља приметити... да се у том сну о паду који нам је тако познат, вама, мени, свима, никада не стропоштавамо на тле... Ви и ја смо потомци оних који нису додиривали земљу (у том страшном паду они су се *хватали за гране*); зато ви и ја никада не додирујемо тле у нашим сновима.” (Башлар, 1998а, стр. 110). Башлар тим поводом развија теорију двоструке људске личности, ониричне и рационалне, која успоставља дубоку разлику између нашег дневног и ноћног живота. „Мора да је то нека друга, различита личност док спавамо, и мора да је она већ искусила тај пад, који је, заправо, сећање на пустиловине које су се десиле некој прошлој раси, као што се наша ноћна личност сећа збивања из нашег будног живота.” (Башлар, 1998а, стр. 110). Простор висина је поетичан, несвестан и дубљи од свакодневног живота, и увек искључује профано време које се користи за одлазак у радњу или посао, већ нас пребацује у простор духовног времена, које Мирче Елијаде (2003) описује као време које не постоји, које нас враћа у бесконачност и то је време када се причају приче и медитира. „*Ослобођени Прометеј* је био написан ‘на планинским рушевинама купатила Каракале, међу цветним пропланцима...’, пред ‘вртоглавим

луковима који висе у ваздуху’. Земаљски тип сањара ту би видео стубове; ваздушни тип види само ‘лукове који висе у ваздуху’. Тачније, Шели не посматра цртеж лукова, већ ако смемо да кажемо, *вртоглавицу*.” (Башлар, 1998а, стр. 53).

Ови осећаји доминирају и над Београдом, ‘небеским острвом’, издигнутом на Сави и Дунаву, и Савамала је, такође, место које је изазивало увек такав осећај, нарочито када се обале поплаве, некада и цео Нови Београд. Циљ тог издигнућа је да побуди опет сањарске слике над Београдом, врати те осећаје „небеског града” и не треба имати дубљи смисао, сам чин пењања и маштања изнад Савамале је рекреација и уживање за сањаре. „На исти начин на који се преображава чун, и *пловеће острво* – чаролија коју срећемо код сањара обузетих водом – у ваздушној психи постаје *висеће острво*. за Шелијеву поетику изабрана земља је острво које виси између Неба, Ваздуха, Земље и Мора, и њише се у мирној прозирности.” (Башлар, 1998а, стр. 56).

Ваздух мора бити и везан са подземљем и са осећајима које оно изазива. На Савамали, која зна бити и мистична и пуна страха, ослобађање у висине доноси и оно што је полетело из пећина, слепе мишеве, и све оно што произилази из њих, још једна врста маштања и утиска који постоји на овим просторима, али се није знало како да се прикаже. Није потребно градити вештачки садржај да би испливао постојећи, већ само пружити платформу да се исказе оно поред чега се пролази сваки дан. То може бити и наставак пруге у Карађођевој, чији је други крај у пећини, или отвор на тротоару који приказује унутрашњост лагума. Башлар повезује слепе мишеве са многим митским летећим бићима: „Крило, суштински атрибут способности летења, идеално је обележје савршенства у готово свим бићима. Ослобођена телесног омотача који је задржава у овом нижем животу, наша се душа отеловљује у неком блаженом телу које је лакше и брже од тела птице.” (Башлар, 1998а, стр. 90). Тако је за многе имагинације, слепи миш остварење злог, немог, црног, ниског лета. Осуђен да маше крилима, слепи миш не зна за динамчан одмор лебдећег лета.

Слепи миш је највише допринео да се у машту лаковерних смртника усаде мање или више бајколики митови о хипогрифу, грифону, аждаји, химери (Башлар, 1998а). Архитектура даје места оваквим мислима својом умереношћу и ненаметањем облика. Утисак о овим створењима није очигледан и није наметнут,

већ се постиже дуготрајним боравком у простору који је отворен за све мисли. Не може, нити треба, свако да размишља о повезаности подземља и надземља Савамале на тај начин, али, уместо гаргојла на зградама и баналне атмосфере из хорор филмова, овај начин подстицања маште је увелико и поштовање историје Црног луга, о коме се мало зна пре XVIII века. Можда је ту и било келтско насеље или средњевековни тунели за пролаз на Калемегдан, али не можемо бити сигурни, макар не за сада, тако да право меморисање ове локације и њеног амбијента лежи само у ономе што нам је сада пред очима, иако није на први поглед видљиво. Било какав материјални начин обликовања митова је ограничен и у самој основи идеје, јер „...готово је немогуће од вајара захтевати да створи илузију нематеријалности, толико да се услови његовог рада томе противе. Врло брзо се испоставља да су људска крила заправо велика сметња. Можемо их направити великим или малим, спуштеним или раширеним, пернатим или глатким, она ће остати непокретна: машта не реагује; слици, крилатом кипу, недостајаће кретање.” (Башлар, 1998а, стр. 90).

Гастон Башлар (1998а) се труди да објасни предности сањарења у ваздуху, да га опише и објасни мотиве које носи са собом. Позива се на психолога Дезуала и покушава да објасни његов начин рада са пацијентима, које наводи маштању и летењу. Овај поступак је, према Дезуаловим и Башларовим закључцима и анализама, веома успешан, а тече тако што у машти субјекта, ваздушна судбина постепено замењује земаљски живот. Субјект тада осећа предност коју му нуди ваздушни имагинарни живот, заборавља на тешке бриге, или боље, замењује их неком врстом стања наде, неком врстом способности да „сублимише” свакодневни живот. „Имагинација облика, која је често наивно материјалистичка, наговештава нам на гравирама оне дуге стазе што се губе у облацима којима иду поворке изабраних који се пењу на небо. Али ове слике које остварује имагинација облика имају дубље порекло у динамичној и ваздушној имагинацији. Душа која сањари пред лаким облаком, прихвата истовремено и материјалну слику разливања и динамичну слику уздицања. У таквом сањарењу у којем се облаци губе у плавом небу, сањар свим бићем учествује у потпуној сублимацији. То је заиста слика апсолутне сублимације. То је крајње путовање.” (Башлар, 1998а, стр. 236).

Један од архитеката који се бави оваквим питањима је Јуња Ишигами (Junya Ishigami) који до детаља разматра технику и форму својих пројеката. На први поглед изгледа као да се труди да смањи визуелни утисак архитектуре умереношћу и малим димензијама, али чим се нека основна димензија елемента (греде, површине стола, парцеле) доведе до милиметарске величине, она постаје најнаглашенија, попут стола који је површине 20 m², а дебљине од 1 mm, или парцеле од 16 m², али висине која није материјално изражена. Овако он објашњава пројекат у Серпентине павиљону: „Архитектура која лако плута у ваздуху, мека и нежна као облак, транспарента и запетљана као проток ваздуха, широка и огромна, али чак ни тада нема супстанцу.” (Ishigami, 2008). Облак који прелази преко Савамале би попримио тај облик.

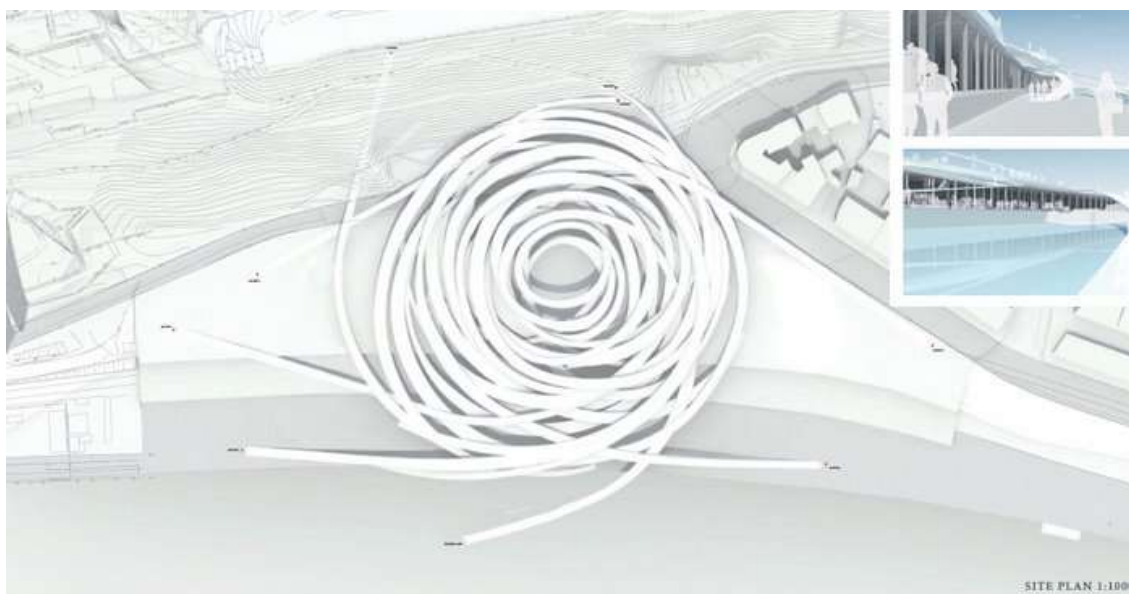
5.2.4. Примена принципа урбаног развоја Београдских обала у контексту митологије и креативног града

Освртање на мистичну прошлост Савамале, улажење у њено подземље и издизање у вис, јесу поступци пројектантског разматрања локације кроз митологију. Време тог простора је и даље време смртника, профано време које подсећа човека да касни, да мора да што пре крене или да има још два сата одмора. Елијаде (2003) наводи да оно што је за нас овде важно, није разноврсност религиозних искустава, већ елементи њиховог јединства. Јер, довољно је да се упореди понашање једног нерелигиозног човека у односу на простор у којем он пребива, са понашањем религиозног човека у односу на свети простор, па да се непосредно види разлика структуре која их раздваја. Духовно време је време приповедања и ритуала, одласка у цркву, посвећивање молитви или обележавању славе. То је, такође, и време празника који се понављају из године у годину. До сада се много освртало на прилагођавање Савамале урбаном начину живота, али духовно повезати човека са својом околином је ризичан покушај који долази из искустава прошлости, јер у највећем броју случајева, садржаји у савременом граду ретко када дубље утичу на човека, сем очигледних примера цркви и других религиозних објеката у очима верника. Пример попут Гугенхајм-музеја у Билбаоу показује да и профана архитектура може да пренесе те осећаје.

Ничеанско дрво, које је више динамично него материјално, свемоћна је веза између зла и добра, земље и неба, и како Башлар (1998а) објашњава, да што јаче жели у висину и светлост, то му јаче корење тежи ка земљи, наниже, у тмину, дубину – у зло. Нема разгранатог, разлисталог добра, нема цвета без деловања ђубрива, у земљи. Добро избија из зла. Ова дуалност је подстицај разматрању две врсте времена боравка на локацији и претпоставке да једно никада није потпуно без другог.

Повезивање земље и ваздуха на Савамали и њихово духовно одржавање је подухват који истовремено треба да очува и избаци на површину њен сакривен карактер. Алати који се користе у том подухвату треба и да дођу са ње. Анализа није коначана и потребно је да буде отворена за надограђивање.

Слике 42, 43, 44. Награђено решење конкурса Бетон-хале Соа Фуцимота (извор: www.betonhala.com)

Елемент који је увек био део Савамале до 1721. године је шума, и иако је она одавно посечена, кроз њу се представљају одговори на питања шта је то Савамала била. Одржавање и стварање атмосфере духовног времена на локацији не треба да буде кроз религиозно искуство, већ кроз друге активности, попут баштованства и пецања, везано за најосновније радње које су обележавале Савамалу вековима. Већ је наведено да ове активности јесу обележје одређеног „заосталог” примордијалног карактера у савременом људском друштву. Пецање не тежи ка организовању великих догађаја, већ више ка неговању духа који већ постоји. Оно што пецарошима треба су простори на кеју, али не наменски и наметнути, већ као предлози за мирније и изолованије одмарање, који служе и за друге видове рекреације. Биљке, тј. природни елементи на локацији већ преузимају, кроз стагнацију у одржавању објеката, прво једну парцелу, а потом и остале. Оне треба да пренесу оно што други елементи нису успели – традицију. „Јесте ли гледали како се зида каменом? То је најлепши посао код толиких других лепих и занимљивих послова на грађевини. Дobar мајстор често застаје, оклева и размишља. Дobar мајстор размишља о превезу, дакле о испису који ће одабраним

слагањем каменова настати. Није свеједно да ли се одлучио да уз два велика камена постави трећи мањи, или да дода још два мања један на други, или се одлучио да сабере неколико сасвим малих, или је, пак, кренуо да цео ред протера великим коцкастим комадима. тек кад је сигуран да зна шта хоће, тек тада добар мајстор пребира и бира камен, пење га на зид, измакне се корак-два и гледа, гледа – проба! Ако није задовољан, скида га и тражи други. А чак ако је и задовољан, и тада га скида и дорађује га, још мало, још боље! каткад га и по двапут-трипут пење и свлачи. Најзад, кад је сасвим задовољан, климне главом, зове тада дечка да му донесе малтер, и почиње да га уграђује. Мислим да сам довољно објаснио зашто је од свих украса у градовима исписивање каменог зида најаутентичнија, најживља рукописна орнаментика града. Само, додајмо, данас се више ни љубавна писма не пишу руком.” (Богдановић, 1982, стр. 315). Пажљиви одабир материјала, његова обрада и еволуција композиције коју прави, јесу потенцијал креативне економије. Зеленило, камен, али и многи други елементи, имају могућности обраде која не подразумева испланиран пројекат архитекте или урбанисте, већ пружају прилику изражавања другим учесницима, нарочито уметницима, у прављењу простора у коме ће живети, радити и одмарати се. Овакав приступ већ постоји на Савамали, кроз уметничке инсталације, графите познатих сликара и уметника, перформанса који остављају траг у простору у одређеним временским интервалима, али они нису укорењени део урбанистичког планирања, нити су континуално подржани од стране општина. Реаговање јавности на овакве пројекте је позитивно, с обзиром на то да се пружа прилика у учествовању обликовања сопственог комшилука или места рекреације.

Степенаста пирамида у Алрси називала се „Храм који повезује небо и земљу”. Она у Борсипи – „Седам вођица од неба до земље”. Пирамида у Уруку се називала „Седмоструки храм”, а у Асуру „Храм на планини целог света”. У Нипуру, пирамида се називала „Кућа целе планине” и најзад, сам је назив Вавилонске куле гласио: „Кућа где земља придржава небо”... „Набројане одредбе су прилично јасне. Из њих произилази да је човек месопотамских равница, у страсним налетима своје залуд-градитељске фантазије, као од шале градио огромне планине од опеке, ћерпича, блата, и да је у њих уграђивао нечувене количине градитељске масе. Без сумње, претеран и тешко објашњив градитељски

несташлук. Међутим, јасно је да се овакви подухвати не рађају из несташлука, већ пре из осећања несигурности, угрожености, или једноставно, из страха. У баровитим и плавним подручјима Дворечја, тамо где се драматично борило са водом, где су се градили први градови и први градски светови, магијска планина, усред града саграђена и засађена, морала је за градске становнике имати неку врло тајанствену функцију. Она их је од нечега штитила. Моћно сазидана, ваљало је да импресионира, па самим тим и да заустави зло, дивље биће воде... Истраживачи који овај проблем познају боље од мене, нуде и нешто једноставнија објашњења. Најстарији сумерски градитељи дошли су однекуд преко мора, и донели су своје анимистичке успомене на планине и брегове са којима су живели у великом пријатељству. А после, кад су залутали у лимане Полипотамије, и пошто су у њеним батиштима и плавиштима на себе преузели незахвалну улогу градитеља првих цивилизација, и пошто су постали још вештији неимари но што су били, одлучили су се – шта би друго? – да у својим градовима сазидају и своје изгубљене планине. На тај начин, градитељско-идеографски, они су обнављали пејзаж свога првобитног раја, не искључујући, разуме се, у подтексту оно што сам већ рекао, а то је да ће их управо он штитити од пошасте воде и поплава... Ноншалантна игра бркања узрока и последице, рећи ће неко. Врло мудра игра, рекао бих; игра мудра да би се сачувало сопствено достојанство у свету. И због тога, оно главно чему ме је још давно ова прича недвојбено поучила своди се на следеће: као градитељ, волео бих да градим, а као божански баштован и да садим планине саграђене у нашим градовима. Имале би оне и данас од много чега да нас штите!" (Богдановић, 1982, стр. 318). Символи старог века данас служе као генератори прихода од туризма. Њихова магијска и митолошка улога је изгубљена заједно са народима који су их градили. Ипак, принципи пројектовања ових објеката могу да се анализирају и усвоје у пројектима другачијег садржаја који могу да пренесу симболе и учврсте митолошке карактеристике речних обала у граду. При томе, овај метод је у складу са поштовањем принципа одрживог развоја и право појединаца на знање о припадности и историји насеља у коме се налази или из кога потиче. Алати за спровођење оваквих пројеката леже у креативним индустријама, где професионалци имају слободу интерпретирања доступног садржаја сходно контексту локације и потребама становника града. У

овоме лежи и идеја креативног града – синтеза идеја и техника које су некада обликовале град пружају могућности за налажење нових одговора на питања човекомерности метропола које све више имају изражен мултикултурални садржај чије се интерпретације тешко контролишу, али још и теже спроводе у добу глобализације тржишта и културе.

ЗАКЉУЧАК

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА, СМЕРНИЦЕ И ПРАВЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Значај резултата са теоријског и практичног становишта

Петровић-Балубцић (2013) наводи да постоје градови који су се отворили ка реци и они градови који су јој окренули леђа. Градови који окрећу леђа реци су најчешће они чији се развитак заснивао на индустријским зонама поред река, јер су сматрана погодним за приступ робе и стварању индустријских зона. Становање у Београду се развијало у супротном смеру од индустријских зона, и тако су се обале река изоловане као непожељна целина. У многим случајевима, градови су одвојени од река због безбедносних ризика попут поплава и бујица. Због тога би и требало размотрити шта значи отварање града према реци, смештање физичке структуре на обалу, или инфраструктурно везивање за одређени садржај који може бити део градског идентитета. Процес обезбеђивања локације може бити веома скуп, и то не само у извођењу већ и у одржавању, па и циљеви развоја морају бити јасни.

Садржај ових четврти се надовезује и еволуира у складу са ранијим садржајем на локацији. У случају напуштених индустријских зона, успешна регенерација или ревитализација подразумева укључивање и упознавање грађана са локацијом која је највероватније веома дуго била неприступачна за људе који нису запослени на том подручју. Зато су прелазне намене погодне за интерпретацију митологије у урбаном окружењу, подстакнуте креативном економијом. Међу напуштеним индустријским постројењима препознате су одређене целине као културно-историјски споменици који су потом трансформацијом укључени у живот града, попут комплекса Стари млин, Шећеране, која је постала позориште, или Миксер-хауса, као инкубатора креативних догађања и културног центра Град у Савамали. Намена ових постројења се мења најчешће у пословне или угоститељске, као што је Бетон-хала на Савамали, мада су прихваћена краткорочна решења у културном домену, па служе као креативни центри – платформе које промовишу развој креативних економија у земљи и региону. За развој креативних градова се тренутно све више

копирају примери „успешних градова” из светске праксе, али ови процеси су најуспешнији ако се примењују у складу са специфичним локацијским условима (Landry, 2000, 2006). Београд није изузетак и пројекти који су представљени од највећег значаја за град ретко када кореспондирају са његовим богатим историјским и културним наслеђем.

Значај истраживања је истакнут кроз анализу неискоришћених потенцијала које постоје на речним обалама, а који се често превиђају у процесу израде урбанистичких планова. Митологија пружа могућности ревитализације четврти кроз очување њиховог идентитета, а да, притом, доприноси развоју града, развију креативних индустрија и запошљавању.

Теоријски, допринос теми се огледа у разматрању процеса анализе локације и отвара низ питања данашњег поштовања контекста у урбанистичкој пракси, нарочито питање очувања културног наслеђа, али и очувања наслеђа које није заштићено регулацијом, а чини непобитни део историје локације.

6.2. Верификација полазних хипотеза

Почетне хипотезе

– Утицај концепта креативних градова и економије и одрживог развоја при урбанистичком планирању доприноси моделу развоја градова који укључује интердисциплинарност, тј. укључивање стручњака различитих дисциплина са нагласком на истраживању духовних, поред других, потреба становника града.

– Митологија река и вода може имати битан утицај у развоју градских обала у урбанистичком планирању, с обзиром на то да концепт креативних градова охрабрује истраживање историјских и културних слојева локације за које је митологија непобитно везана.

У раду је објашњена улога митологије у савременом урбаном контексту. Под митологијом се подразумева низ обичаја, наративних форми, али и просторних структура које су најчешће „скривене” од шире јавности својим географским положајем, али и историјским и социјалним факторима. Митологија се ретко када разматра као део контекста локације, али концепт креативних

градова који прати развој креативне економије пружа могућности за њену имплементацију у урбаном планирању.

Митологија пружа нове перспективе у контекст локације тиме што може да ојача локалну заједницу кроз сарадњу, преношење знања и развоја идеја пројеката, а такође, и развој града кроз креативне индустрије, нарочито дизајн, архитектуру и уметност. Тиме се стварају посебна места која јачају локални идентитет, што доприноси активирању кључних вредности и ресурса локације и уклапањем у околину и на крају, пружањем визије становницима речних обала. Активирањем Савамале као локације од битног индустријског, историјског и митолошког значаја може се постићи повезивање једне шире целине чији су оквири много већи од метрополитенског подручја Београда.

6.3. Смернице за урбанистичко планирање београдских градских обала

Недостаци у повезивању планирања града са нематеријалним културним наслеђем почивају у чињеници могућих слободних или погрешних интерпретација планера и других учесника у планирању. Митолошке особине места морају да покажу економске потенцијале у циљу експлоатације и одрживости како би постали релевантни чиниоци у планирању града, са тиме да стручњаци попут антрополога и социолога могу да валоризују њихов значај за одређену локацију, али извођење и коришћење принципа и наслеђа може да буде погрешно интерпретирано у градском окружењу, па чак и банализовано у смислу лоше формалне интерпретације са наменама које се не уклапају у контекст локације. Горе наведени примери су светле тачке у учествовању креативне класе у грађењу Савамале, тј. Београда, али је њихов настанак, у ствари, одговор везан за недостатак шире стратегије у развоју креативног града. Ипак, на Савамали постоје индивидуе и групе људи са идејама о будућем развоју, али са ограниченим могућностима утицаја на планирање. Већина поменутих простора је настала као молба општинама да се уступе на коришћење напуштене хале, па и њихов опстанак зависи од даљих планерских подухвата, који су неизвесни с обзиром на то да се не препознаје јасна стратегија деловања у развоју приобаља. Митологија река и вода не може сама по себи бити мотор развоја насеља, већ добро усмерен процес.

Препоруке у урбаном планирању заснивају се на јачању интердисциплинарне сарадње јер се превиђа културно наслеђе као необновљиви ресурс који више доприноси ревитализацији градских четврти, него слепо копирање садржаја градова у потпуно другачијем урбаном контексту. Под овим се подразумева истраживање и пружање могућности презентације историјских слојева града. Они су кључни као наслеђе које припада становницима и доприносе испуњавању духовних потреба грађана.

Индустријско наслеђе на речним обалама је у светској пракси последњих деценија својеврсни инкубатор идеја очувања аутентичних градских целина, али су речни комуникациони канали кроз различите епохе били и од већег значаја за развој насеља, па оживљавање ових рута доприноси јачању запуштених међуградских веза и отварању нове саобраћајне коридоре кроз културну регенерацију.

Учвршћивање митолошких аспеката локације у процедуру анализе локације је мало вероватно, с обзиром на флуидност теме и могућности слободних интерпретација уметника који се тешко формулишу у регулативама и законским оквирима. Тежиште истраживања је усмерено ка продубљивању анализе локације у контексту истраживања потреба становника и перцепције стручне јавности. Укључивање више струка, са значајнијом улогом, у процес израде пројеката је кључно ради остваривања економских могућности локације, али и очувања идентитета.

6.4. Правци даљих истраживања и могућности примене на друге градове у Србији

Митологија као покретач развоја града је концепт који се ослања на препознавање материјалног и нематеријалног наслеђа у предметним локацијама. Приступ овом концепту се врши кроз коришћења алата креативних индустрија као генератора идеја и иновација при очувању идентитета града. Богати фонд градитељског и културног наслеђа у Србији, са изразитим елементом мултикултуралности, представља потенцијал који се може имплементирати у многим насељима. Пре свега, као што је случај у Билбау и Гетеборгу, насеља на рекама, са индустријским наслеђем, имају предност постојеће, неискоришћене

структуре која се може прилагодити савременим потребама развоја јавних градских простора на обалама река.

Даља истраживања су могућа у правцу урбаног менаџмента (управљања), где би се анализирале могућности примене концепта креативног града као модела развоја градова и општина у Србији. Дефинисање улога стручњака у примени овог концепта је кључна тема овог процеса и остваривање могућности укључивања грађана у планирању свог животног окружења.

Унапређивање процеса планирања са регулацијом планских оквира и олакшица за примену концепта је важно ради подстицаја градских и општинских власти за опредељење будућих стратегија развоја простора.

Примена концепта креативног града са митологијом као својеврсним покретачем креативне економије је могућа на токовима више река и прави потенцијал истраживања је у анализи могућности повезивања насеља кроз одређене митолошке структуре, чиме се доводи до међусобног утицаја и маркетинга градова кроз сарадњу у културном домену.

БИБЛИОГРАФИЈА

Примарна литература:

1. Бајић Брковић М. (2010) *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији*, Београд: Универзитет у Београду Архитектонски факултет;
2. Башлар Г. (1998а) *Вода и снови, Оглед о имагинацији материје* [Gaston Bachelard, *L'eau et les rêves*, 1942], Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци;
3. Башлар Г. (1998б) *Ваздух и снови* [Gaston Bachelard, *L'air et les songes*, 1943], Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци;
4. Богдановић Б. (1986) *Круг на четири ћошка*, Београд, Нолит;
5. Богдановић Б. (1966), *Урбанистичке митологеме*, Београд, Вук Караџић;
6. Colman Jim, Gossop Chris (2013) *Frontiers of planning: Visionary futures for human settlements*, Beijing, ISoCaRP;
7. Csapo, E. (2008) *Theories of Mythology*, Belgrade, Clio;
8. Davies Yeang L. (ed.) (2008) *Urban Design Compendium*, Beograd, Orion art;
9. De Ias Rivas Sanz J.L. (2013) *Urban regeneration and its role in city planning: Perspectives from Spain* у Colman J, Gossop C, *Frontiers of Planning: Visionary futures for human settlements*, Beijing, Urban Planning Society of China;
10. Елијаде М. (1999) *Слике и симболи: Огледи о магијско-религијској симболици* [Mircea Eliade, *Images and Symbols: Studies in Religious Symbolism*, 1991], Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића;
11. Елијаде М. (2003) *Свето и профано* [Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane*, 1961], Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића;
12. Florida R. (2005) *Cities and the creative class*, New York, Routledge;
13. Филиповић Дејан, Обрадовић Данијела (2004) *Специфичности у изради студија утицаја градских магистралних саобраћајница на животну средину*, Београд, Bulletin of the Serbian Geographical Society, 2/2004;
14. Гајић Н. (2011.) *Словенска митологија*, Београд, Лагуна;

15. Градишар И., Маринковић Д., Милић П., Миловановић М., Обрадовић М.; Спасојевић Д. (2012) *Приручник за организовање Летње школе архитектуре*, Београд, Архитектонски факултет Универзитета у Београду;
16. Landry Charles (2000) *The Creative City, A Toolkit for Urban Inovators*, London, Sterling, VA;
17. Landry, Charles (2006) *The Art of City Making*, London, Sterling, VA;
18. Лич Едмунд (1983) *Култура и комуникација* [Leach, Edmund, *Culture and Communication*, 1976], Београд, Просвета;
19. Haverfield, F. (2004) *Ancient Town Planning*, Gutenberg. Available from Project Gutenberg [26 January 2016];
20. Howkins, John (2001) *The Creative Economy: How People Make Money From Ideas*, London, Penguin Books;
21. Jacobs J. (1989), *The death and life of great american cities*, New York, Random House;
22. Jacobs J. (2010), *Cities and the Wealth of Nations*, Novi Sad, Mediterran Publishing;
23. Максимовић Б. (1983), *Идеје и стварност Урбанизма Београда*, Београд, Завод за заштиту споменика културе Београд;
24. Милићевић Г. (1990) *Урбана економика*, Београд, Економски факултет Универзитета у Београду;
25. Миловановић М. (2012) *Ваздух и пећине Савамале: Истицање карактеристика простора кроз скривену митологију*, Београд, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет;
26. Митковић П., Василевска Љ. (2010) *Град и село: Партнерством до одрживог урбаног развоја* у Бајић Брковић М. *Креативне стратегије за одрживи развој градова у Србији*, Београд: Универзитет у Београду Архитектонски факултет;
27. Петровић Балубцић, Мирослава (2013) *Река и градски простори у Србији*, Београд, Задужбина Андрејевић;
28. Ристић П. (2011) *Истина о Лепенском виру*, Београд, Пешић и синови;
29. Smith, N. (1996), *The New Urban Frontier*;

30. UN (1987) *UN Documents - Gathering a Body of Global Agreements – Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development*, Available from <http://www.un-documents.net/ocf-02.htm> [26 January 2016]
31. UN (1992) *UN Documents - Gathering a Body of Global Agreements – Agenda 21*, Available from <http://www.un-documents.net/agenda21.htm> [26 January 2016]
32. UNESCO 1972, Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage. Available from http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13087&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [26 January 2016]
33. Waikene N., Ryser J., Ramos S., (2005), *Making spaces for the creative economy*, Madrid, ISoCaRP;
34. Занини Пјеро (2002) *Значења границе, Природна, историјска и духовна одређења*, Београд, Клио;

Секундарна литература:

1. Atkinson, R. (2000) *The hidden costs of gentrification, displacement in Central London*. *Journal of Housing and the Built Environment*, 15(4), 307–326;
2. Благојевић Љ. (2007) *Нови Београд: Оспорени модернизам*, Завод за уџбенике, Београд
3. Богдановић Б. (1982) *Градословар*, Вук Караџић, Београд;
4. Богдановић, Р. (1990) *Урбанизам (урбане форме, урбанистичко планирање)*, Универзитет у Београду, Саобраћајни факултет, Београд;
5. Богдановић, Р. (1999) (уредник), монографија *Стратегије и Методе за Унапређење Квалитета Окружења у Компакт Градовима*, ДУБ и Урбанистички завод Београда;
6. Богдановић, Р., (2002) *Ка одрживом граду*, Саобраћајни факултет Универзитета у Београду;
7. Богдановић Р., Гајић Р. (2006) *Education on How to Improve Public Space, Changing Trends in Architectural Design Education*, CSAAR-Rabat, Maroko;
8. Cornish, V. (1935) *Scenery and the sense of sight*, Cambridge: Cambridge University Press;

9. Cornish, V. (1937) *The preservation of our scenery*, Cambridge: Cambridge University Press;
10. Day, C. (2002) *Spirit and Place*. Oxford: Architectural Press;
11. De Landa, M. (1997) *A Thousand Years of Non-Linear History*. New York: Swerve Editions;
12. Доксијадис К. (1982) *Човек и град*, Нолит, Београд
13. Ђокић, В. (2007) *Морфолошка истраживања у урбанизму*, Архитектура и Урбанизам 20/21, ИАУС, Београд;
14. Ђокић, В. (2009) *Morphology and typology as a unique discourse of research*, Serbian Architectural Journal 02, University of Belgrade, Faculty of Architecture with The Centre for Ethics, Law and Applied Philosophy, st.107–130;
15. Florida (2002) *The Rise Of The Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community And Everyday Life*, New York, Basic Books;
16. Гајић Р. (2007) *Introducing Sustainability in Contextual Visioning*, CD, Urban Trialogues, 43 ISOCARP congress, Antwerp, Belgium;
17. Гајић Р. (2007) *Предлог методологије за анализу контекста*, Нова урбаност, Глобализација, Транзиција, ДУБ, Београд;
18. Гајић Р., (2009) *Sustainable Urban Land Use - definition, theoretical basis and review of morphology aspect concepts*, „Serbian Architectural Journal“, No. 2., University of Belgrade, Faculty of Architecture, стр. 153–170;
19. Голубовић В., Николић З. (2013) *Београд испод Београда*, Београд, Лагуна;
20. Лазаревић-Бајец, Н. (2000) *Теорија Планирања*, Архитектонски Факултет, Београд;
21. Lees, L., Slater, T. & Wyly, E. (2008) *Gentrification*. London: Routledge;
22. Ley, D. (1996) *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford: Oxford University Press;
23. Hall, P. (1966) *The World Cities*, World University Library, London;
24. Hall, P., Landry, C. (1997) *Innovative and Sustainable Cities*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin;
25. Hall, T., (2001) *Urban Geography I*, Routledge;
26. Hallsmith, G. (2003) *The key to sustainable cities: meeting human needs, transforming community*, New Society Publishers, Canada;

27. Hawkes, D. (1996) *The Environmental Tradition*. London: E and FN Spon. ;
28. Ishigami J. (2008) *Small Images*, Tokyo, Inax Publishing;
29. Јунг, К. Г. (1996) *Човек и његови симболи*, Београд, Народна књига;
30. Melet, (Ed). (1999) *Sustainable Architecture*. Rotterdam: NAI Publishers;
31. Moudon, A-V, (1994) *Getting to Know the Built Landscape: Typomorphology*, in Franck, A., Schneekloth, L., *Ordering Space: Types in Architecture and Design New York*: Van Nostrand Reinhold;
32. Moudoun A-V. (1997) *Urban morphology as an emerging interdisciplinaty field*, Urban Morphology 1, International Seminar on Urban Form;
33. Ng Waikien, Ryser Judith, Ramos Stephen (2005) *Making spaces for the creative economy*, Madrid, ISoCaRP;
34. Никезић, З. (1991) *Теоријске претпоставке истраживања просторно физичких аспеката људских потреба у урбаној средини*, Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд;
35. Никезић, З. (1999) *Урбана Средина и Урбанизација Compendum i Practicum*, I deo, Универзитет у Београду, Архитектонски Факултет, Београд;
36. Никезић, З. (2000) *Урбана Средина и Урбанизација, Compendum i Practicum*, II deo, Универзитет у Београду, Архитектонски Факултет, Београд;
37. Norberg S. C. (1980) *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. London: Academy Editions;
38. Петовар К. (1998) *Усклађивање јавних и појединачних интереса у Генералном Урбанистичком Плану Београда*, у Социоекономски и Еколошко-Просторни Аспекти у Генералном Урбанистичком Планирању, Београд, Град Београд – Градска Управа и Урбанистички Завод;
39. Петровић Балубцић, Мирослава (2013) *Река и градски простори у Србији*, Београд, Задужбина Андрејевић;
40. Петровић, Г., Полић Д., урд. (2008) *Приручник за урбани дизајн*, Орион Арт и Програф, Београд;
41. Роси А. (1996) *Архитектура града*, Грађевинска књига и Премис, Београд;
42. Rudofsky, B. (1964) *Architecture without Architects*. New York: Doubleday and Company Inc.;

43. Scott Brown, D. (1990) *The Public Realm - The Public Sector and the Public Interest in Urban Design*, Architectural Design no. 60:1-2:90;
44. Smith N. & Williams P. (1986) *Gentrification of the City*. London: Unwin Hyman;
45. Smith, N. (1996) *The new urban frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge;
46. Soleri, P. (1969) *The City in the Image of Man*. Massacchussets: The MIT Press;
47. Тошковић, Д. (2000) *Урбани Дизајн*, Урбанистички Завод Републике Српске, Бањалука;
48. Zukin, S. (1987) *Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core*. Annual Review of Sociology, 13, 129–147;

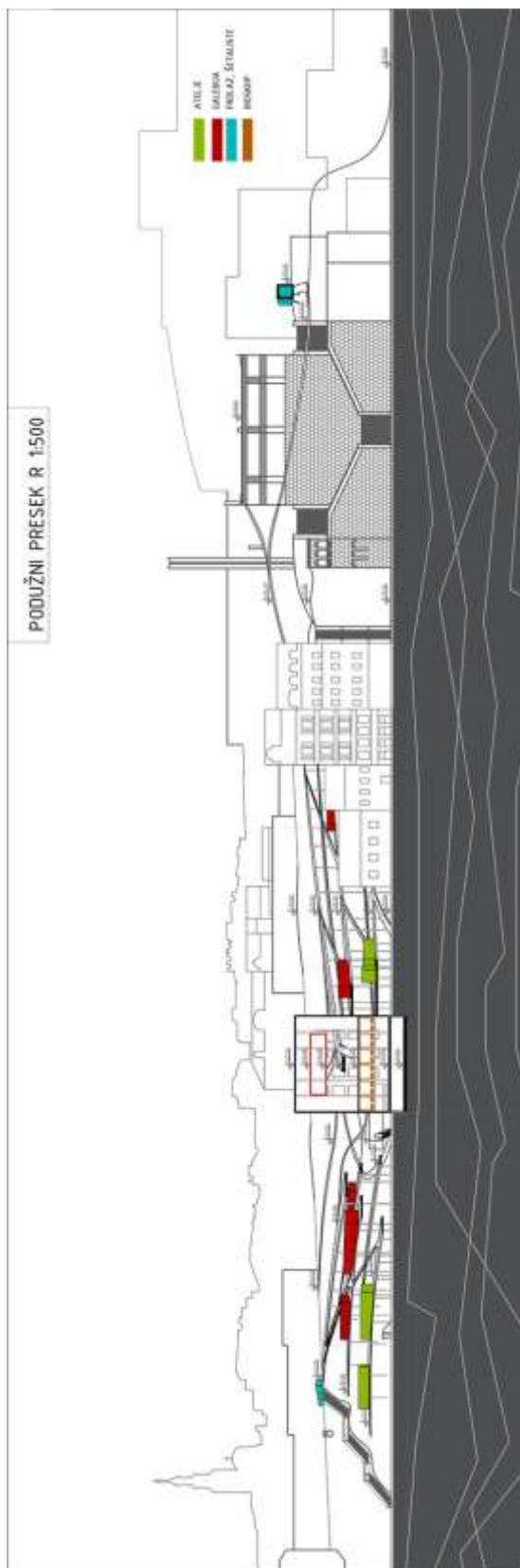
Студија 1: „Град на шинама“

Пројекат је настао анализом Косанчићевог венца, Карађорђевог улице и њихових међусобних односа. Циљ пројекта је повезивање ових локација и ревитализација Савамале.

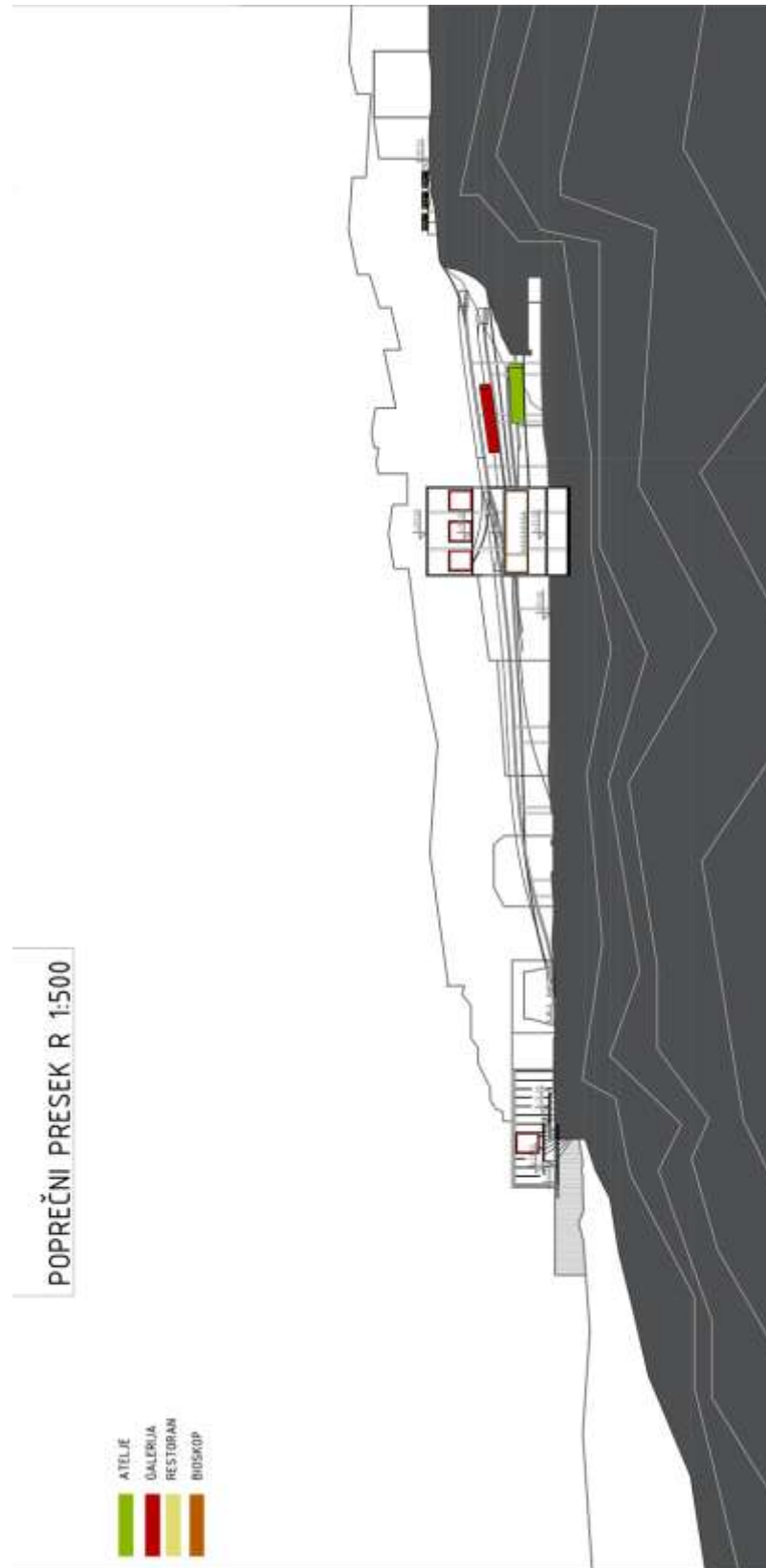
Извор: приватна архива аутора.

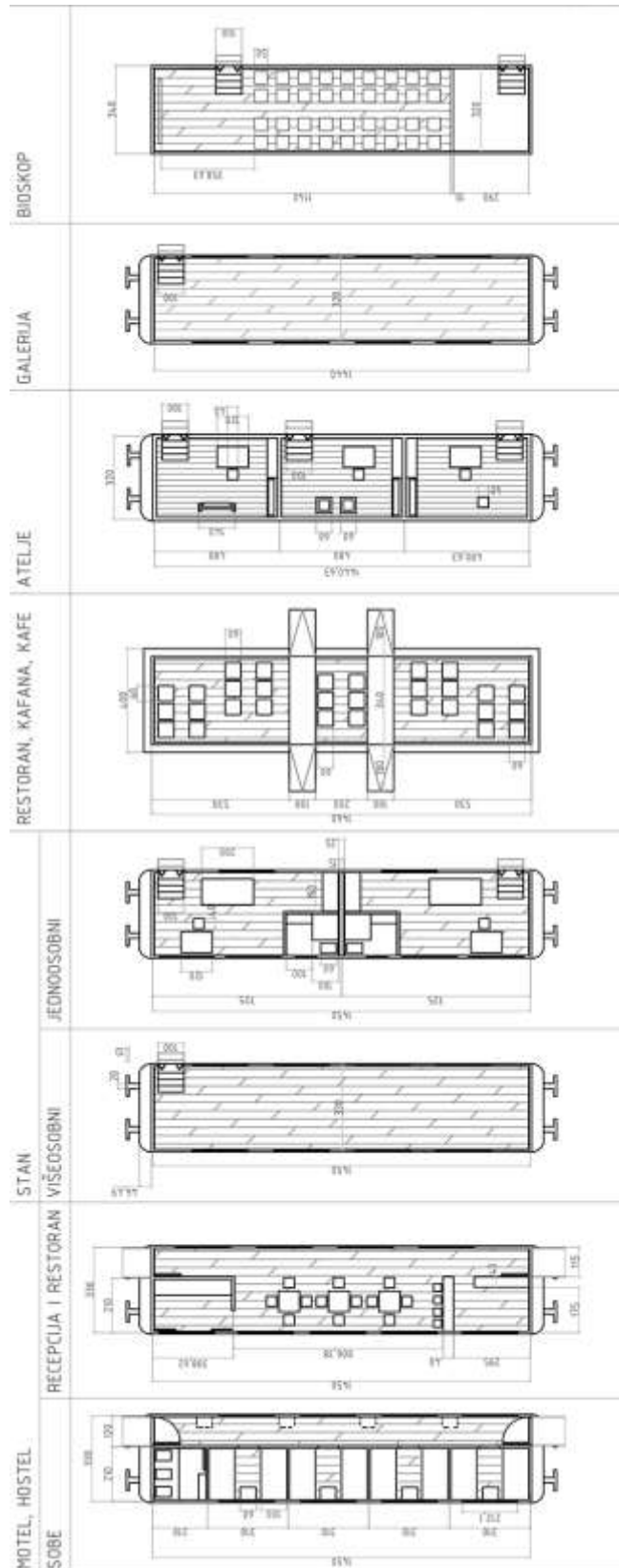
Слика 1: Основа пројекта 1:500 (извор: М. Миловановић)

Слика 2: Пресек пројекта (извор: М. Миловановић)

Слика 3: Пресек пројекта (извор: М. Миловановић)

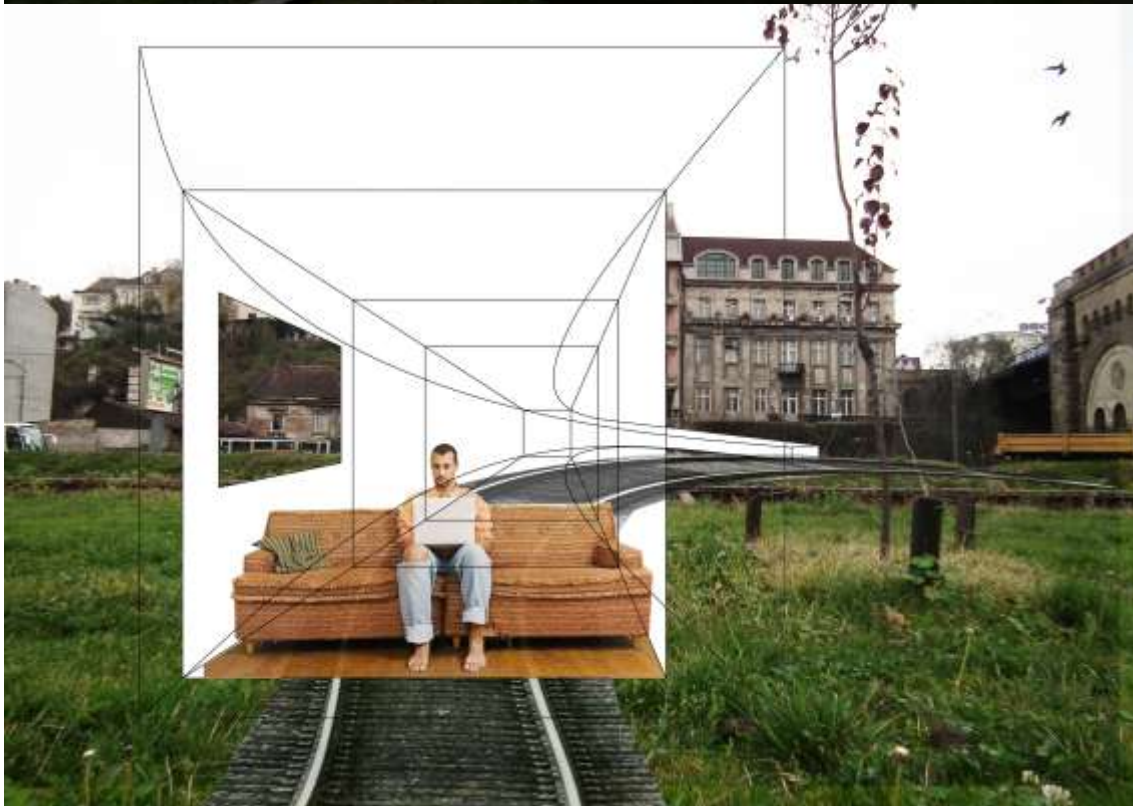
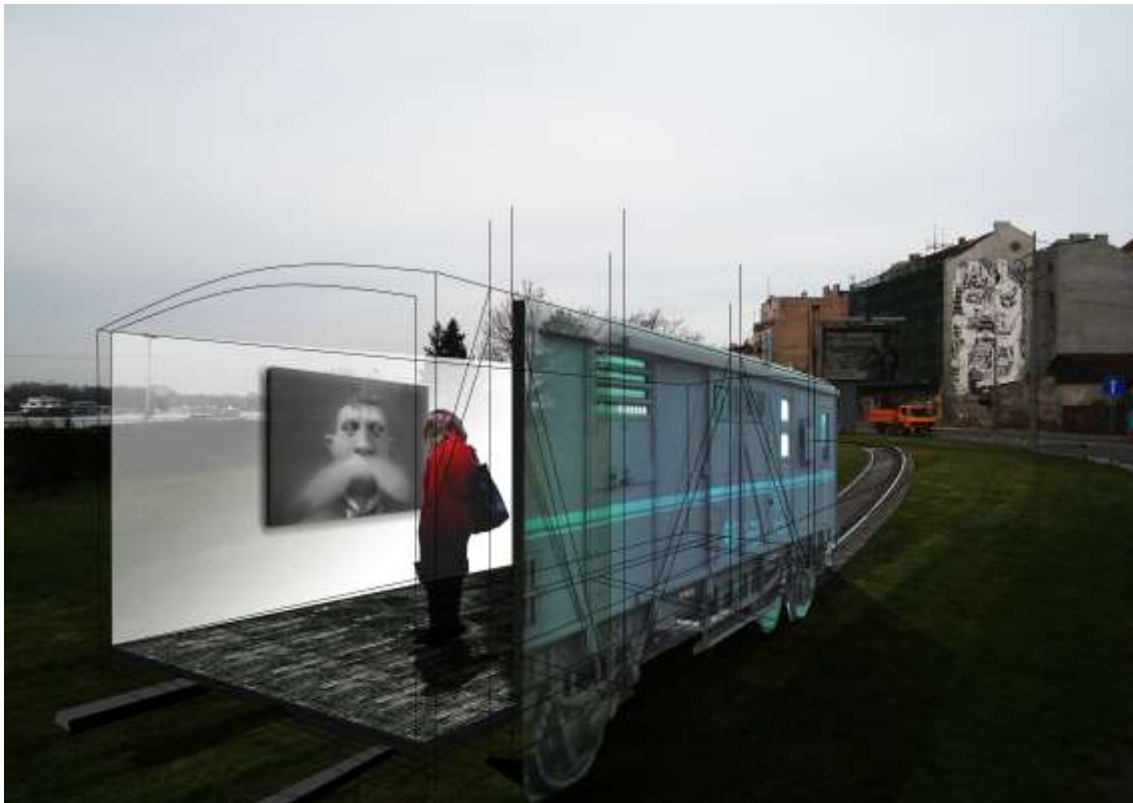

Слика 4: Основе вагонских јединица (извор: М. Миловановић)

Слика 5: Макета (извор: М. Миловановић)

Слике 6 и 7: Визуелизација пројекта (извор: М. Миловановић)

Слика 8: Визуелизација пројекта (извор: М. Миловановић)

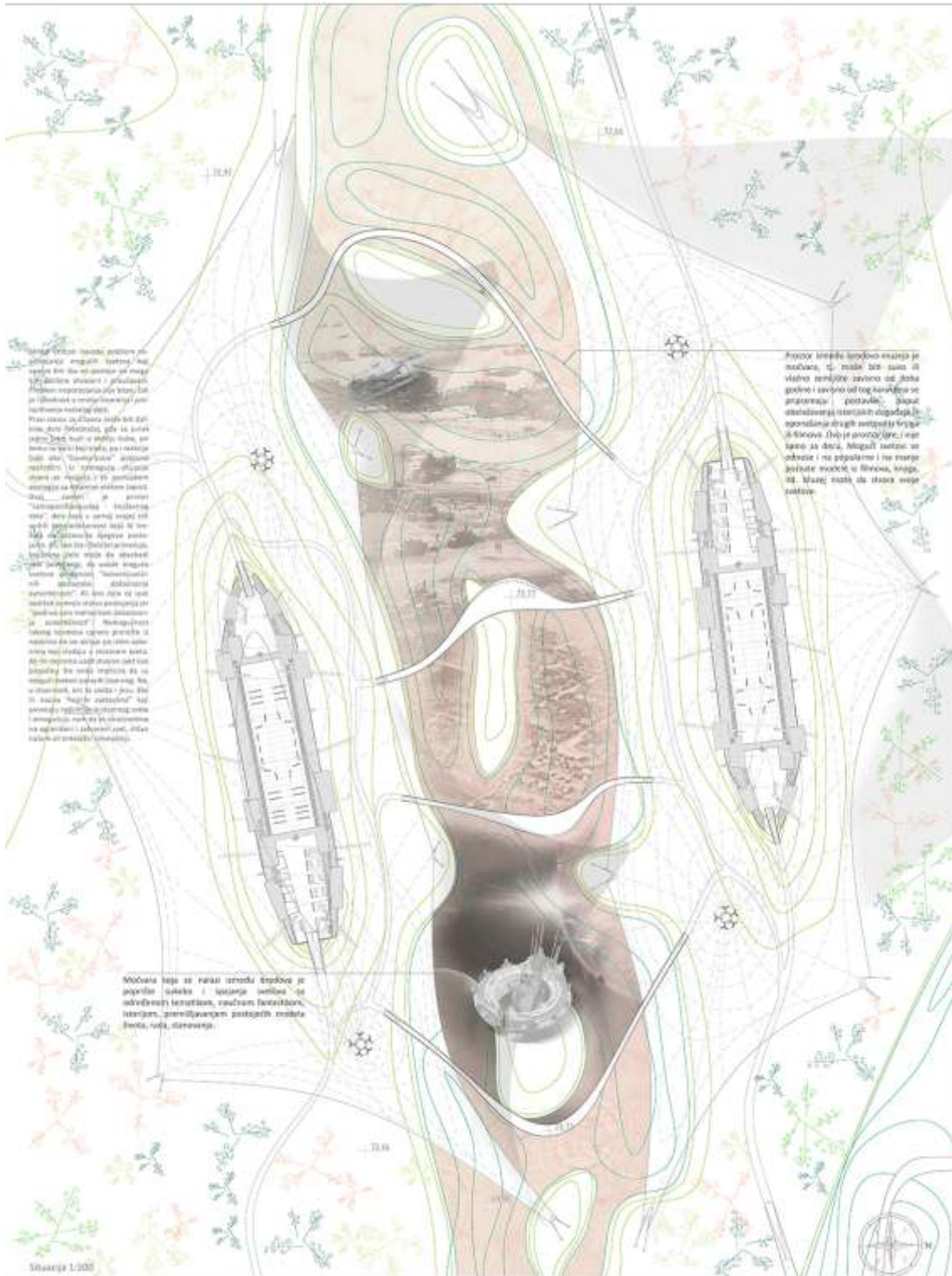
Студија 2: Музеј могућих светова

Музеј артефакта непостојећих култура се не ослања на друштвену или културну позадину средине у којој се налази. Експонати су везани за тему могућности или немогућности постојања културе, артефакта, система и односа у људској историји. Локација је Велико ратно острво.

Слике 1 и 2: Визуелизација музеја (извор: М. Миловановић)

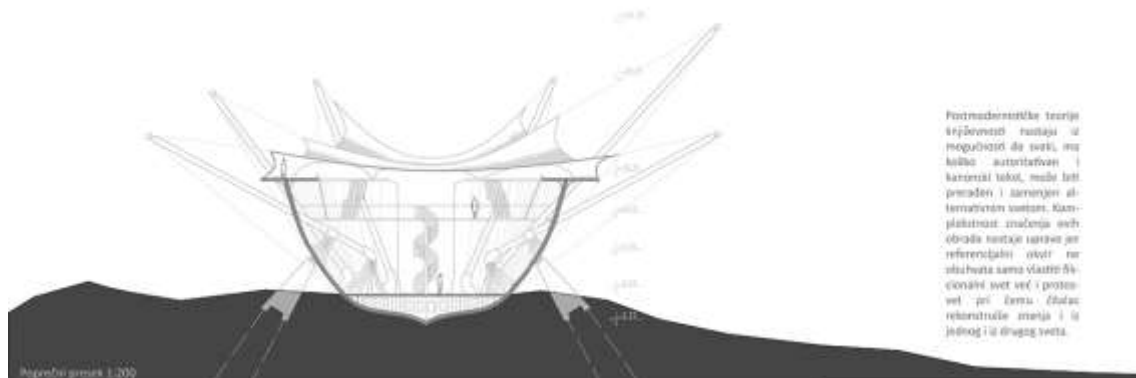

Слика 4: Ужа локација (извор: М. Миловановић)

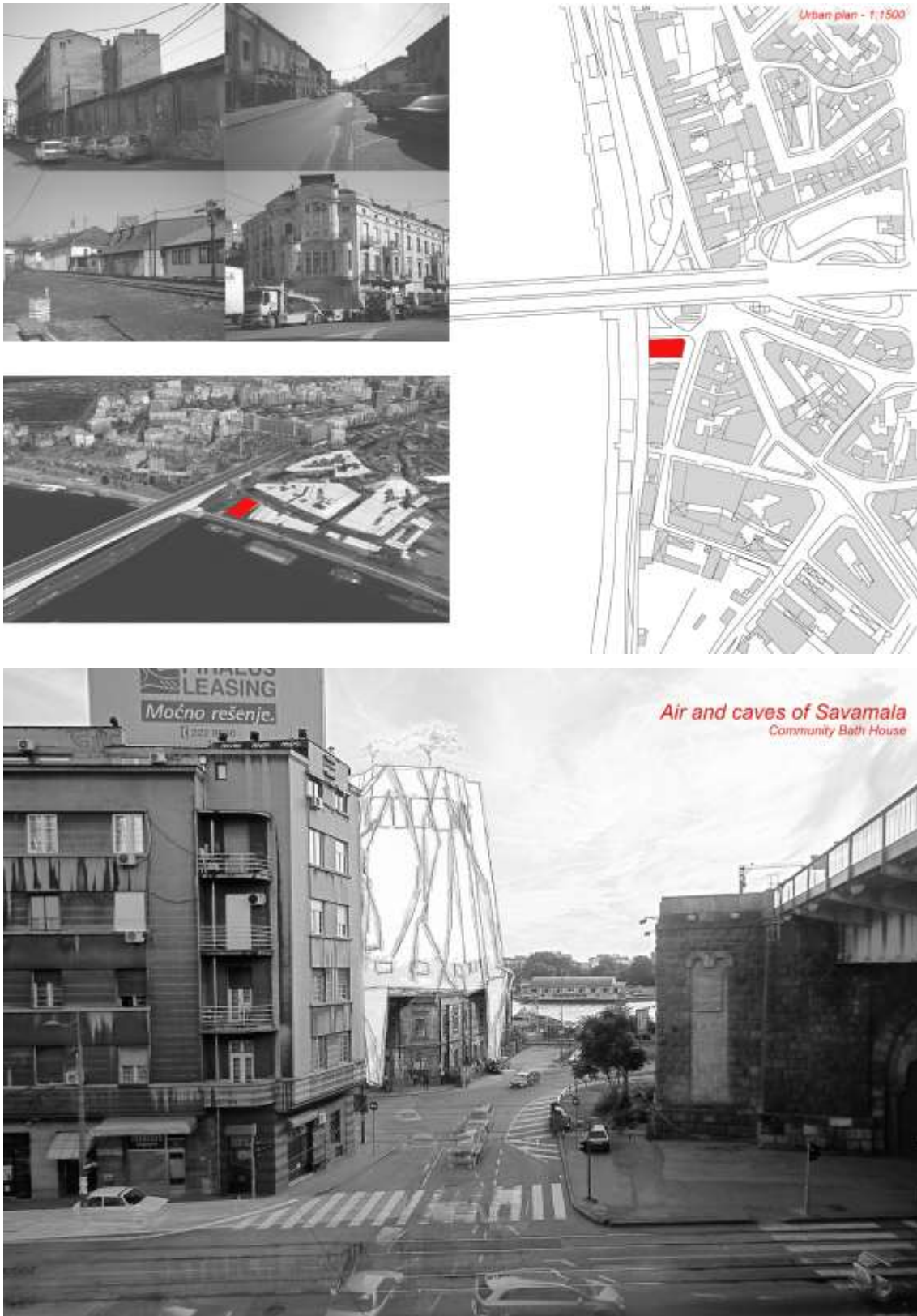
Слика 5: Ши́ра локација (извор: М. Миловановић)

Слике 6, 7 и 8: Пресеци са макетом (извор: М. Миловановић)

Студија 3: „Савамала – грађански дистрикт“

Циљ пројекта је оживљавање Савамале као четврти у централној градској зони кроз увођење јавних садржаја које су раније биле заступљене на локацији. У пројекту је анализирано јавно купатило као затворен јавни простор.

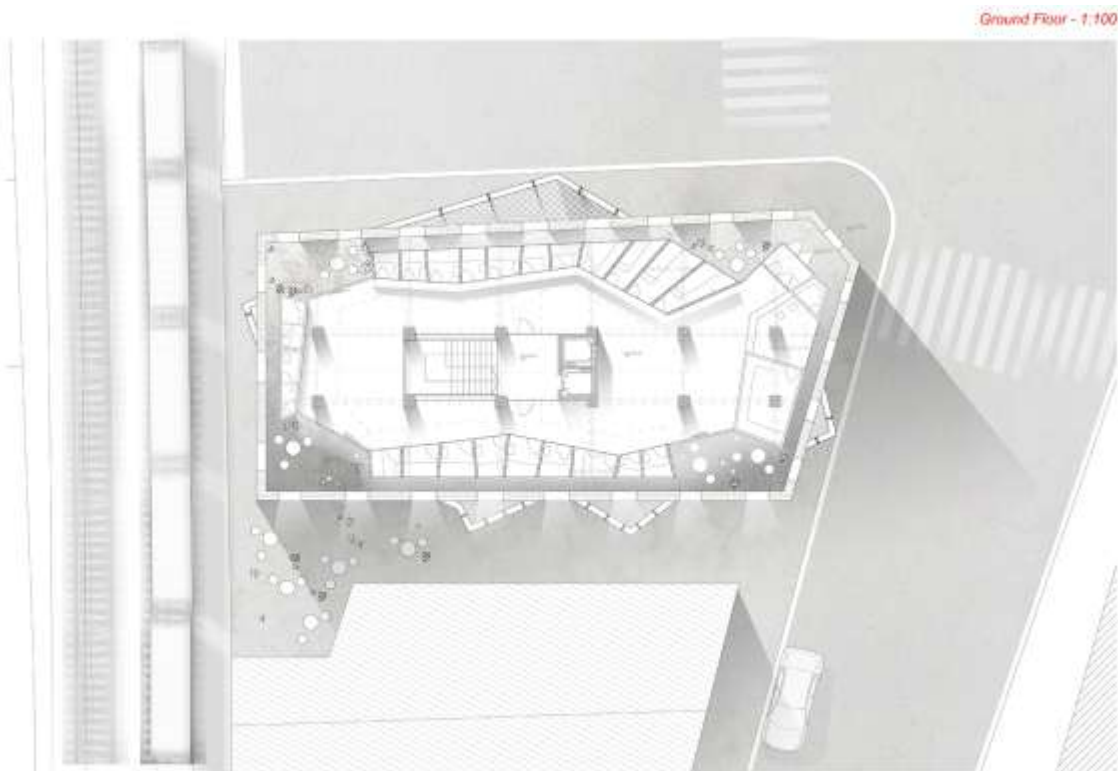

Слике 1 и 2: Ситуација (извор: М. Миловановић)

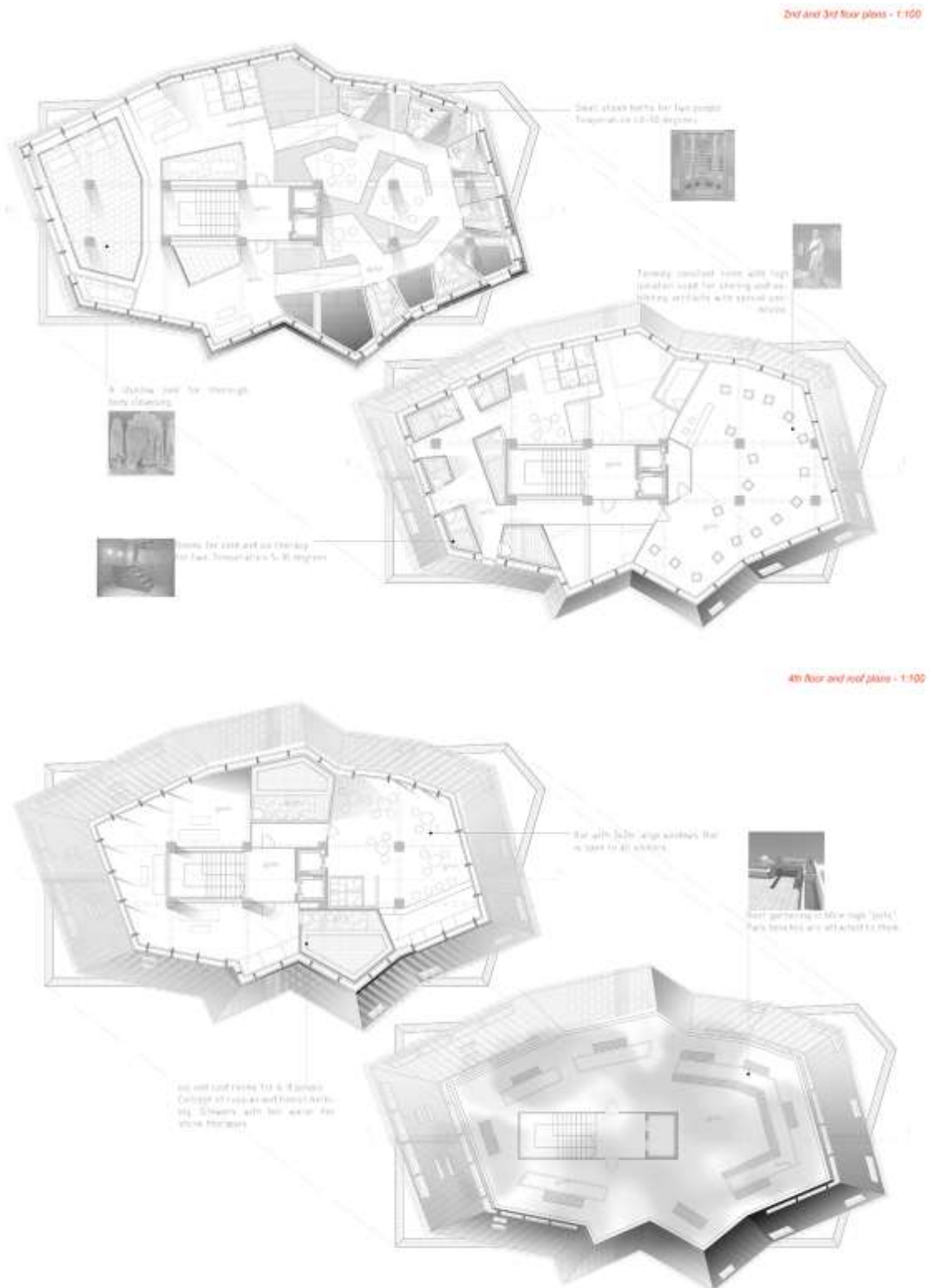

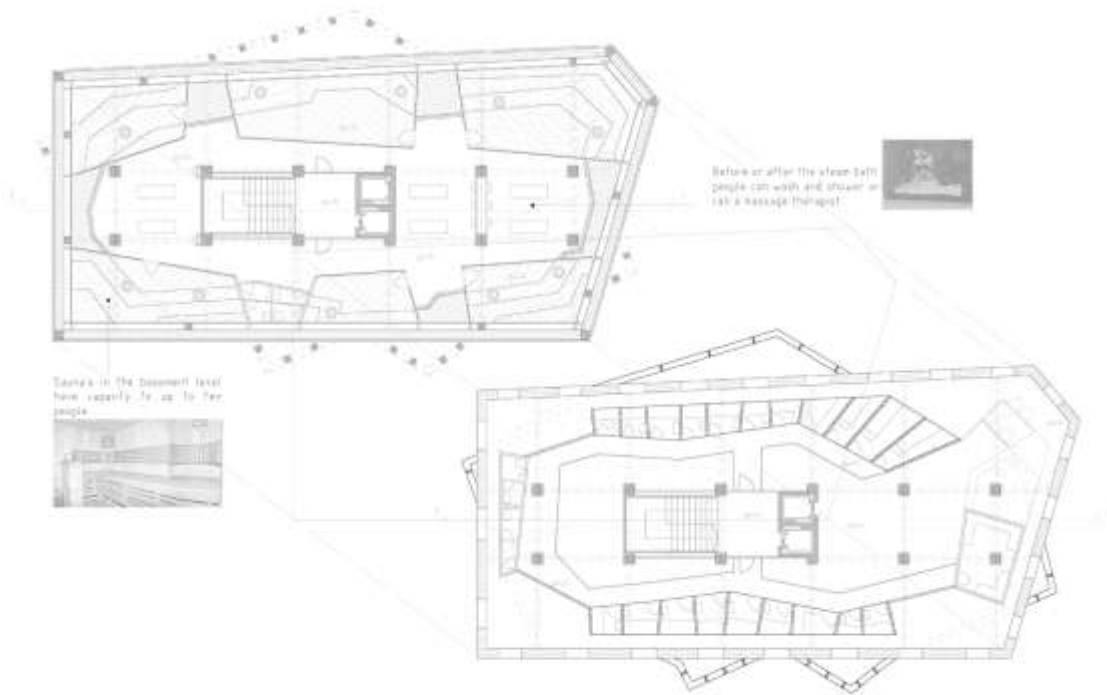
Old carpenter house in Savanala is a ruined building without a roof, near Brankov's bridge. Project aims to conserve old building and to protect it from further devastation. Open air above the house is a platform for representing and understanding local crafts and the rest of the Savanala environment. Savanala is full of hidden crafts, that shows the real tradition and values of this space, and it's really in stone it, if reshape: citizens are ready to embrace the culture of assisting their environment. QM jarkiparinen - Arhitekti delovnicar, and Jilil, architectural studio are connected vertically as a new social gathering center in this area.

Слике 3 и 4: Ситуација пројекта са приземљем (извор: М. Миловановић)

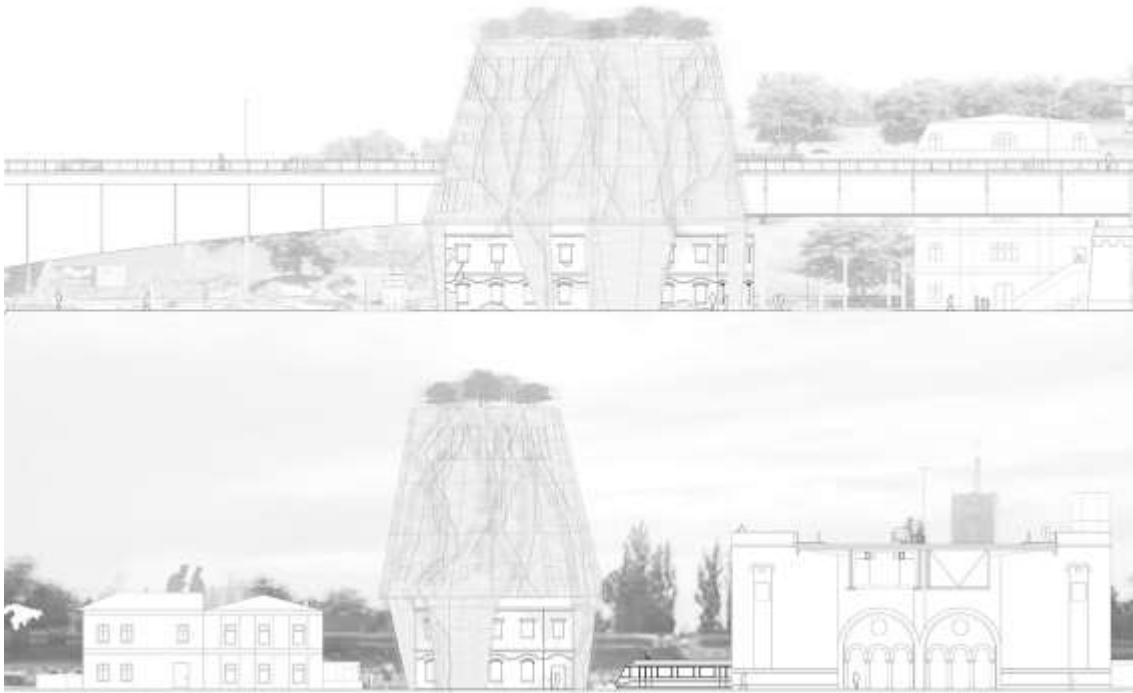

Слика 5: Основе спратова јавног купатила (извор: М. Миловановић)

Слика 6: Основе подрума и првог спрата (извор: М. Миловановић)

South and East Elevation - 1:200

Section 1-1 - 1:100

Слике 7 и 8: Пресеци објекта (извор: М. Миловановић)

Биографија аутора

Рођен 7.11.1988. године у Београду, на општини Савски венац . Основну школу „Старина Новак” завршио је у Београду, као одличан ђак. Завршио је 2007. године V београдску гимназију на Палилули. Основне академске студије на Аритектонском факултету Универзитета у Београду 2010. завршава са просеком 8,77. Уписао је Мастер академске студије на Аритектонском факултету Универзитета у Београду и завршио их 2012. године са просеком 9,52 и темом дипломског рада „Савамала - грађански дистрикт” са оценом 10. Уписао је докторске студије *Менаџмент одрживог развоја* на Факултету за градитељски менаџмент Универзитета Унион Никола Тесла 2012. године.

Учесник изложбе Град на сцени, заједничком скупу студенских радова из области архитектуре и дизајна УК Вук Караџић, Булевар Краља Александра 77а, Београд, 27. 7 — 7. 8. 2011. Учесник радионице норвешког бироа Brendeland & Kristoffersen, Архитектонски факултет, Београд, 2011. године. Објављен Мастер пројекат са прве године студија у првом броју часописа Architectural Approach, Нови Сад, 2011. године. Учествовао је на „ДА“ заједничком фестивалу студената студија дизајна и архитектуре, са мастер пројектом из друге године студија, Архитектонски факултет – Качићева 26, Загреб, 2. 6 — 3. 6. 2012. године. Одбранио је мастер дипломски рад „Савамала – грађански дистрикт” са оценом 10 код професора Ивана Куцине. Дипломски рад рађен је у сарадњи са Anhait University of Applied Science у Немачкој и Универзитетом Полис у Тирани. Објављен је чланак о Летњој школи архитектуре у часопису „Архитектон”, Београд, бр. 16, 2012. године. Публикован је пројекат са 1. године мастера у књизи „Простори Игре”, издавач Архитектонски факултет, 2012.

На Архитектонском факултету у Београду у више наврата био је позиван као гостујући предавач за представљање Студио пројекта на Мастер студијама код професорке Ане Никезић. На првој години Основних академских студија држао предавања са Иваном Градишарем на тему фотографије у архитектури у оквиру предмета *Простор и облик*. Један од оснивача и члан програмско-организационог тима Летње школе архитектуре у Петници 2012., у трајању од недељу дана које је окупила тридесет студената, изабраних на конкурс у и

пружила ваннаставне активности и образовање са тимом од десет стручних предавача и многобројним гостујућим професорима. Учествовао је у програмском и тематском дефинисању школе и одржавао низове састанака са студентима ради бирања теме школе. Бавио се управљањем ресурсима потребним за одржавање школе, надгледање спровођења програма, организовање предавања, радионица и дебата, 23.9 — 30. 9. 2012. године.

Објављени радови међународног значаја

(M20):

Рад у часопису међународног значаја верификованог посебном одлуком

M24 (2 поена)

1. Janićijević N., Milovanović M. 2015: „The impact of information communication technology on decentralization: the role of organizational culture“, originalni naučni rad, UDK: 005.21 658:11:004, стр. 171-181, Ekonomika preduzeća, Journal of the Serbian Association of Economists and Serbian Association of Corporate Directors, No 3-4, ISSN 0353-443X, UDC 65

Књиге и монографије (M40):

Poglavlje u knjizi M42 ili rad u tematskom zborniku nacionalnog značaja M45 (1,5 поена)

1. Градишар И., Милић П., Миловановић М., Обрадовић М., Ристић К., Спасојевић Д. 2013: „Приручник за организовање летње школе архитектуре“, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд, 2013, ISBN 978-86-7924-098-9, SR-ID 196848140

Magistarske i doktorske teze (M70):

Одбранjen магистарски рад

M72 (3 поена)

1. Миловановић М., Ваздух и пећине Савамале: „Истицање карактеристика простора кроз скривену митологију“, одбрањена теза мастер пројекта у класи проф. Ивана Куцине, јул 2012, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Изведена дела, награде, жирирања, изложбе и кустоски рад од међународног значаја (SUA1):

Награда или откуп на међународном конкурсy који је расписан у складу са Правилником за спровођење и реализацију конкурса из области архитектонског и урбанистичког стваралаштва (уколико је конкурс расписан у Републици Србији)

или у складу са важећим правилником у држави у којој је конкурс расписан или у складу са правилником међународних организација за област архитектуре, урбанизма и дизајна

SUA1.2 (5 поена)

1. Победник конкурса Пројекат портфолио 33, конкурс часописа Архитектон – Трећа годишња награда, април, 2013. Чланови жирија: арх. Ајла Селенић (Хелсинки), арх. Милан Рашковић (Београд) и арх. Марко Стојчић (Београд) - <http://www.arhitekton.net/izabrani-su-pobednici-konkursa-portfolio-3333-2/?lang=sr>

Учешће на међународној изложби из области архитектуре, урбанизма и дизајна са вишејезичним каталогом

SUA 1.5 (2 поена)

1. ON ARCHITECTURE International Scientific Conference and Exhibition Gallery of Science and Technology, Đure Jakšića 2, Belgrade, 9–16 December 2013, Belgrade, Serbia.

Пројекат – „The Alchemist – Remedy for City of Bor“, Gradišar I., Marinković D., Milovanović M., Ristić K.

Каталог – On Architecture, Exhibition Book, strand. Sustainable Urban Society Association, Belgrade, 2013, ISBN 978-86-89111-03-3, стр. 24

2. 37. Салон Архитектуре – Афирмација, Музеј примењене уметности, Вука Караџића 18, Београд, 26. март – 30. април 2015., Пројекат – „У цара Трајана протоуши“, Маринковић Д., Миловановић М., Ристић К.

Каталог - Афирмација, 37. Салон архитектуре, Музеј примењене уметности, Београд

, 2015., ISBN 978-86-7415-178-5, стр. 82

3. REWORKING THE CITY THROUGH NEW ARCHITECTURE, 3rd International Scientific Conference and Exhibition Gallery of Science and Technology, Đure Jakšića 2, Belgrade, 2–17 December 2015, Belgrade, Serbia. Пројекат – „Tsar Trojan has protogoat's ears“, Marinković D., Milovanović M., Ristić K.

<http://www.strand.rs/reworking/>